

KAZIMIERZ ORZECOWSKI

UWAGI O PRZEBIEGU I REZULTATACH UWŁASZCZENIA W POWIECIE KOZIELSKIM NA GÓRNYM ŚLĄSKU

Uwaga badaczy, którzy dotychczas zajmowali się uwłaszczeniem chłopów na Śląsku i uwolnieniem ich od pańszczyzny, koncentrowała się przede wszystkim na ilościowych rezultatach tych reform. Samym procesom natomiast, przebiegowi zachodzących zmian, poświęcano o wiele mniej zainteresowania, czasami tylko i jakby mimochodem wypowiadając o nich parę uwag. Podstawę źródłową dotychczasowej literatury stanowiły wyłącznie materiały o charakterze raczej syntetycznym. Były to ogólne wypowiedzi właściwych władz prowincjonalnych i centralnych, urzędowe lub pół-urzędowe publikacje z ubiegłego wieku oraz stwierdzenia współczesnej literatury; w sumie zatem materiał nie umożliwiający bezpośredniego kontaktu z zachodzącymi przekształceniami.

Tymczasem jednak nie tylko rezultaty uwłaszczenia i znoszenia ciężarów chłopskich godne są zainteresowania; niemniej ciekawe są drogi i sposoby, jakimi zachodziły określone zmiany, ich przebieg w czasie i przestrzeni. To zaś dotąd nie zostało dostatecznie opracowane. Powyższy wzgląd oraz fakt, że ocena procesów uwłaszczeniowych na Śląsku opiera się na materiale o znaczeniu ogólnym, brany „z drugiej ręki” i dlatego niezupełnie godnym zaufania, zachęca do podjęcia wysiłków celem scharakteryzowania przebiegu i wyników wspomnianych przekształceń na podstawie szczegółowych i niewątpliwych źródeł, a zarazem sprawdzenia twierdzeń na ten temat dotychczas w literaturze wypowiedzianych.

Zespół akt Komisji Generalnej dla Śląska, władzy kompetentnej w sprawach uwłaszczenia, który stanowi podstawę archiwalną naszej pracy, przytłacza swym ogromem¹. Okoliczność ta zmusiła do ograniczenia rozważań do terenu jednego tylko powiatu. Wybór padł na powiat kozielski na Górnym Śląsku.

Granice czasowe niniejszej rozprawy stanowi r. 1811, w którym wydano pierwszą ustawę uwłaszczeniową oraz koniec lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku, jako czas, kiedy właściwe procesy zostały już zakończone. Nie znaczy to, by wymienione granice były nieprzekraczalne. W pewnych wypadkach trzeba będzie cofnąć się w wiek XVIII lub też przekroczyć sięgając do początków bieżącego stulecia. W każdym jednak razie zasadnicze rozważania zamkną się we wskazanym okresie.

Uwaga nasza skoncentrowana będzie na procesach przebiegających w dobrach prywatnych. Uwłaszczenie bowiem i likwidacja pańszczyzn w domenach królewskich miały miejsce o wiele wcześniej i w interesującym nas okresie dają obraz zupełnie odmienny. Omawianie ich łącznie z majątkami prywatnymi mogłoby zatem wywołać zupełnie niepotrzebne zniekształcenia. Majątki państwowe w powiecie kozielskim przeważnie pochodzą ze sekularyzacji dóbr kościelnych w 1810 r., więc do tego momentu były własnością prywatną, w dodatku zaś po bardzo krótkim czasie z rąk fiskusa z powrotem przeszły do prywatnych właścicieli. Dlatego też wbrew temu, co powiedziano powyżej zostaną one objęte naszymi rozważaniami. Krótki

¹ Zespół ten liczy ponad 60.000 jednostek archiwalnych.

okres ich przynależności do państwa, choć nie zawsze przeszedł był w nich bez śladu, nie zaważył na nich tak decydująco, abyśmy przez to wsie te zmuszeni byli wyłączyć.

Podstawę źródłową stanowią dla nas dwa zespoły. Pierwszy z nich to wspomniane już zbiór akt Komisji Generalnej dla Śląska², znajdujący się w posiadaniu Archiwum

² Nie jest to zespół kompletny. Brak w nim przede wszystkim korespondencji Komisji Generalnej z władzami centralnymi i terenowymi administracji ogólnej. Jest to luka o tyle dotkliwa, że nie pozwala poznać zasad sporządzania urzędowych statystyk działalności Komisji Generalnej. Pewien ogólny pogląd na treść tej korespondencji może dać dotychczasowa literatura na niej właśnie w pewnej części opierająca swe wywody. Dalsza luka powstała przez przeprowadzoną w latach 1855 do 1868 kasację akt Komisji Generalnej. Należy pamiętać, że akty uwłaszczeniowe stanowiły dla komisji podręczny materiał konieczny dla urzędowania. Ponieważ zaś po pewnym czasie zgromadzone akta urosły do niebywałych rozmiarów, pojawiła się konieczność wyodrębnienia dokumentów potrzebnych i usunięcia pozostałych. Zasady przeprowadzanej selekcji można poznać po jej wynikach. Okazuje się, że zachowywano akta mające z prawnego punktu widzenia znaczenie konstytutywne i deklaratywne oraz te wszystkie, które stanowiły dowód zachowania w konkretnym przypadku wymaganych formalności. W konsekwencji obok mających istotne znaczenie dla badającego tekstów umów uwłaszczeniowych i wyroków w toczonych sporach zachowano zupełnie dziś bezwartościowe protokoły podpisania umów, liczne dowody doręczeń osobistych lub przez pocztę, wreszcie protokoły stwierdzające wykonanie umów, wbrew zrozumiałym nadziejom utrzymane w tonie bardzo ogólnikowym i tylko z rzadka mieszczące jakieś ciekawsze szczegóły.

Poócz powyższych z reguły zachowywano przy kasacji akt, na których podstawie wszczynano postępowanie formalne, tzn. wnioski składane w Komisji Generalnej, następnie zatwierdzenia zawartych umów przez tę władzę, wszelkie pisma towarzyszące, dowody dokonania wpisów w księgach gruntowych, niejednokrotnie też zestawienia kosztów postępowania. O stosunkach istniejących we wsi przed dokonaniem reformy informują tylko wnioski i uzasadnienia wyroków, zresztą w bardzo niewystarczającej mierze. Najczęściej umowy pokrywają zupełnym milczeniem rodzaj i ilość powinności pańszczyźnianych i innych znoszonych przez nie ciężarów.

Niewątpliwie ciekawe byłyby rejestry pomiaru gruntów dołączane z zasady do umów, w których odszkodowanie było oznaczone w ziemi, gdyby obejmowały całość chłopskich i dworskich gruntów w danej wsi. Niestety jednak obejmują one jedynie grunty ulegające podziałowi, nie pozwalają więc zorientować się w całości. Mapy i szkice sytuacyjne załączane również w takich wypadkach do umów z tych samych względów mają wartość raczej niewielką. Materiał kartograficzny stanowiący załączniki poszczególnych umów w większości wypadków z aktów wyłączano, tworząc w ten sposób specjalne archiwum map Komisji Generalnej. Zbiór ten jest w aktach komisji reprezentowany zaledwie przez kilka oderwanych jednostek. Po bliższym zapoznaniu się z zasobami archiwum urzędu katastralnego w Koźlu okazuje się, że zespół map i planów Komisji Generalnej został w nieznanym czasie przekazany terytorialnie właściwym powiatowym władzom katastralnym i jest przez nie najprawdopodobniej — tak jak w Koźlu — po dziś dzień przechowywany.

Wspomniana selekcja akt nie zawsze była konsekwentnie przeprowadzana. Dzięki temu doszła nas wiadomość o aktach, które uległy zniszczeniu. Były to przede wszystkim bardzo obszerne i rozwickie zeznania stron, szczególnie ciekawe jako protokoły rozpraw głównych. W ich trakcie bowiem strony najdokładniej przedstawiały stosunki panujące we wsi, wydobywając na światło dzienne wszystkie istniejące kwestie sporne. Te z kolei znajdowały swój bardzo drobiazgowy komentarz w również zniszczonych aktach sporu, na których podstawie Komisja Generalna wydawała wyrok. Najboleśniejszą stratą jest zniszczenie tzw. Tabelle VI, sporządzanych najprawdopodobniej dla każdej wsi z okazji toczącego się regulacyjnego postępowania. Tabele te zawierały w szeregu rubryk kwintesencję wiadomości o stosunkach panujących we wsi i organizacji tamtejszego folwarku zarówno przed reformą jak po jej dokonaniu; gdyby zatem zachowały się w komplecie, stanowiłyby nieocenione i pierwszorzędne źródło. Niestety, znamy je tylko z jednego egzemplarza (Jaborowice) na blisko tysiąc wykorzystanych poszytów z zespołu akt Komisji Generalnej.

Akta pozostałe po dokonaniu selekcji nie doszły w całości do rąk naszych. Zniszczenia wojenne są poważne, nie można jednak nawet podać ich wielkości wobec zaginięcia repertoriów archiwum Komisji Generalnej dla Śląska.

Wspomniane braki mogą w znacznej części zostać uzupełnione. Mianowicie w wykonaniu przepisu § 206. rozp. z 20 VI 1817 (GS 1817. nr 430. s. 161) główny egzemplarz każdej umowy

Państwowego we Wrocławiu. Drugim są księgi i akty hipoteczne gruntów chłopskich powiatu kozielskiego³, przechowywane wraz z analogicznymi dokumentami z powiatu raciborskiego i głubczyckiego w sądzie powiatowym w Raciborzu. Zasadniczą pomocą w naszych rozważaniach będzie trzynastotomowe dzieło Zimmermanna z lat 1783—1796 pt. *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*⁴ oraz wydawnictwo urzędowe z 1819 r., *Statistisch-topographische Übersicht des Departements der Königl. Preussischen Regierung zu Oppeln in Schlesien*⁵.

Cała praca podzielona będzie na 4 rozdziały, z czego pierwszy zamknie ogólne informacje o badanym powiecie, w następnym omówi się stan istniejący w momencie wydania pierwszych ustaw uwłaszczeniowych i procesy zaznaczające się w dzieścioleciach poprzedzających ów moment. Wreszcie dwa rozdziały ostatnie zostaną poświęcone przebiegowi i rezultatom zasadniczych procesów: regulacji (uwłaszczenia *sensu stricto*) i znoszenia ciężarów chłopskich (reliucji). Oba te procesy bardzo ściśle łączą się ze sobą (np. reliucja jest wręcz częścią składową każdej regulacji), tak, że mogłaby powstać wątpliwość, czy celowym jest rozbijanie ich omówienia na dwa odrębne rozdziały. Do decyzji tej jednak skłoniło nas pragnienie możliwie przystępnego uszeregowania naszego materiału, co przy łącznym traktowaniu regulacji i reliucji nie dałoby się osiągnąć. Zasadniczą trudność w tym wypadku stanowiłby fakt, że w obu procesach zakres gospodarstw nimi objętych jest odmienny.

zatwierdzonej przez Komisję Generalną, zatem zawartej w tybie formalnego lub bezformalnego postępowania uwłaszczeniowego, składano u landrata powiatu, który miał obowiązek wszystkie te umowy w aktach swych przechowywać. Jak się okazuje, część umów, będących dawniej w posiadaniu landratury powiatu kozielskiego, została przekazana tamtejszemu urzędowi katastralnemu, gdzie znajdują się one do dnia dzisiejszego. Rzecz jasna i ten zbiór nie jest wolny od luk, w wielu wypadkach jednak doskonale uzupełnia zasoby archiwum we Wrocławiu.

Na koniec należy wspomnieć o jednej jeszcze możliwości uzupełnienia luk w naszym materiale. Mianowicie w myśl przepisów powszechnej ordynacji hipotecznej z 1783 r. (Cz. I, § 68; Cz. II §§ 58, 59, 77 i in.) podstawa dokonania wpisu w księdze gruntowej musiała być w odpisie dołączona do akt gruntowych, prowadzonych osobno dla każdej pozycji hipotecznej. W rezultacie w aktach gruntowych wsi, w której dokonano regulacji np. 17 gospodarstw, odnajdujemy 17 egzemplarzy tego samego recesu. Mimo braków również w księgach i aktach gruntowych, możliwości dokonania uzupełnień i dokompletowania luk są wystarczające. W braku rustykalnych ksiąg i aktów gruntowych mamy jeszcze do rozporządzenia — wprawdzie też luk nie pozbawione — akty i księgi gruntowe dóbr rycerskich (= majątków pańskich), w których zawsze, co prawda tylko w lakonicznym regeście, wnotowywano postanowienia umów uwłaszczeniowych i o zniesienie pańszczyzn. Źródła z archiwum wrocławskiego dały nam uzupełniony w powyższy sposób niemal kompletny materiał dotyczący regulacji gospodarstw chłopskich. Niestety wiadomości nasze dotyczące znoszenia pańszczyzn wykazują mimo uzupełnień dość poważne luki.

³ Miniona wojna również i z tym zespołem nie obeszła się łaskawie. Księgi gruntowe zaledwie kilku wsi zachowały się w komplecie. Brak dla naszych celów najważniejszych początkowych tomów, dotyczących Biadaczowa, Grodziska, Kobylc, Małej Ligoty, Lubieszowa, Lichyni, Maciowakrza, Poborszowa, Pogorzelca, Pokrzywnicy, Reńskiej Wsi, Rybarzy, Szczytów, Ucieszkowa i Wronina. Również silnie zdekompaktowane okazały się kozielskie akta gruntowe. Mimo to przy ich pomocy zdołano w znacznym stopniu odtworzyć w potrzebnych nam szczegółach treść zaginionych ksiąg hipotecznych.

⁴ Fr. A. Zimmermann, *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. I—XIII Brieg 1783—96.

⁵ *Statistisch-topographische Übersicht des Departements der Königl. Preussischen Regierung zu Oppeln in Schlesien*, Oppeln 1819. Jest to wykaz miejscowości rejencji opolskiej z szeregiem dotyczących ich informacji, najoczywściej wydany na potrzeby władz administracyjnych, w związku z dokonaniem w 1816 r. nowym podziałem państwa na okręgi administracyjne. Ziekursch J., *Hundert Jahre schlesischer Agrargeschichte, vom Hubertusbürger Frieden bis zum Abschluss der Bauernbefreiung*, Breslau 1927, s. 412 uznał to wydawnictwo za źródło wiarogodne, jak się okaże poniżej, niestety.

I. OGÓLNE WIADOMOŚCI O BADANYM TERYTORIUM

Rozważania nasze będą ograniczone pod względem terytorialnym do terenu powiatu kozielskiego. Na decyzję tę wpłynął fakt, iż jest to powiat w swej większej części rolniczy⁶, powinien zatem dobrze odzwierciedlić zjawiska związane z procesem *par excellence* agrarnym, jakim było uwłaszczenie chłopów i zniesienie ich pańszczyzn. Z drugiej strony istnienie w powiecie ośrodków przemysłowych w majątkach ks. Hohenlohe umożliwia zaobserwowanie zmian wywołanych w badanych procesach przez rozwijający się przemysł. Wzięto również pod uwagę fakt, iż w powiecie kozielskim reprezentowane są największe z górno-śląskich fortun magnackich (ks. Hohenlohe, ks. raciborski, hr. v. Gaschin, hr. v. Renard) obok średnich majątków pańskich i zupełnie drobnych; prócz prywatnych zaś majątki fiskalne i sekularyzowane kościelne. Wybrany zatem powiat powinien dać stosunkowo szerokie pole dla porównań mimo szczupłości terytorium objętego rozważaniami.

Granice powiatu kozielskiego w XIX w. tylko bardzo nieznacznie różniły się od dzisiejszych. Mianowicie wówczas należały do niego jeszcze grunty Dołędzina, Jastrzębiego, Modzurowa i Sławienka, które obecnie włączono do powiatu raciborskiego.

Odra dzieli terytorium powiatu na dwie nierówne części. Większa z nich, lewobrzeżna, należy do najżyźniejszych terenów Górnego Śląska⁷ i jest stosunkowo słabo zalesiona⁸. W piaszczystej części prawobrzeżnej przeważają lasy rozrzucone szeroko i przedzielone na naszym terenie dwoma dopływami Odry, Bierawka i Kłodnicą⁹. W ścisłej zależności od warunków fizjograficznych ukształtowało się osadnictwo. Z istniejących na terenie powiatu 105 wsi — nie licząc poszczególnych przysiółków¹⁰ — przytłaczająca większość (80) zgrupowała się w części lewobrzeżnej; osady prawobrzeżne są nieliczne (25) i rzadko rozrzucone, rozciągają się głównie wzdłuż Odry i obu jej dopływów.

Żyzna, zachodnia część interesującego nas terenu była w pierwszej połowie XIX w. wyłączną domeną rolnictwa i hodowli obok drobnych warsztatów przemysłowych, związanych ściśle z produkcją rolniczą (gorzelnie, browary, cegielnie)¹¹. W pozostałej części natomiast, ponad przyodrzańskie osady rolnicze, na plan pierwszy wybijała się produkcja przemysłowa, hutnicza i metalurgiczna, oparta o tamtejszy surowiec drzewny¹².

⁶ Wg Tabellen und amtliche Nachrichten über den Preuss. Staat für das Jahr 1849. Hrgb. von dem Statistischen Bureau zu Berlin, VI, Abt. A. Berlin 1855, s. 470 i nast., na terenie powiatu kozielskiego było 45 warsztatów tkackich (w tym 11 stanowiących poboczne zajęcie ich właścicieli) 1 blich, 92 młyny, 5 tartaków, 5 hut (w tym 1 wysoki piec i 11 fryszarek), fabryka gwoździ, 5 walcowni, 6 cegielni, 1 papiernia, 22 browary, 29 gorzeln i 2 destylarnie.

⁷ Partsch J., Schlesien. Eine Landeskunde für das deutsche Volk, I Teil, Breslau 1836, s. 163

⁸ Ibidem, s. 271.

⁹ Ibidem, s. 272.

¹⁰ Wykazy nasze (por. aneksy) obejmują 109 pozycji, w tym jednak 3 przysiółki: Olszowa (28), Gniewów (34) i Koźle (109) oraz wieś Łęzce o 2 częściach (Anteile) u nas odrębnie wymienionych (nr 41—42). Odjęcie powyższych od ogólnej sumy daje 105 wsi. Meitzen A., Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates, V, s. (18) — (19) podaje dla powiatu Koźle 106 gmin wiejskich. Nadwyżka jednej gminy powstała w ten sposób, że dotychczasowy przysiółek Wronina, Koza, w międzyczasie został wyodrębniony jako gmina samodzielna. Por. Schlesisches Ortschaftsverzeichnis, Breslau 1925, s. 83.

¹¹ Schück Th., Ober-Schlesien. Statistik des Regierungs-Bezirks Oppeln mit besonderer Beziehung auf Landwirtschaft, Bergbau, Hüttenwesen, Gewerbe und Handel nach amtlichen Quellen, Iserlohn 1860, s. 127.

¹² Ibidem, s. 128; F e c h n e r H., Wirtschaftsgeschichte der preussischen Provinz Schlesien in der Zeit ihrer provinziellen Selbständigkeit 1741—1806, Breslau 1907, s. 552—554

Powierzchnia powiatu kozielskiego w granicach z 1816 r. wynosiła 237407¹³ morgów magdeburskich, czyli 60615 ha. Z tego na użytki rolne (pola, łąki, ogrody i pastwiska) przypadło wedle danych z 1858 r. 159098 morgów, tj. 40621 ha; na lasy 71247 morgów, czyli 18191 ha; na tereny kopalniane, torfowiska, kamieniołomy itd. 367 morgów, tj. 94 ha; zabudowania zajmowały 2833 morgi, czyli 723 ha; drogi, wody 2800 morgów, tj. 715 ha, na koniec nieużytki 1062 morgów, czyli 271 ha. Suma gruntów dworskich w powiecie wynosiła 133065 morgów, tzn. 33974 ha¹⁴.

Interesujący nas powiat liczył według spisu z 1817 r. 24484 mieszkańców¹⁵. W r. 1820 ludność wzrosła do 30012 głów¹⁶ w 1828 wynosiła 33787¹⁷ w 1837 — 45077 mieszkańców¹⁸; w 1855 wynosiła już 52412 osób¹⁹; w r. 1858 podniosła się na 54925 głów²⁰. Spis z 1864 r. wykazał na terenie powiatu kozielskiego 61032 mieszkańców²¹, która to liczba do 1890 r. wzrosła do 68978 osób²².

Jak wspomniano, powiat kozielski liczył w pierwszej połowie XIX w. prócz przysiółków 105 wsi. Podział ich między poszczególnych właścicieli przedstawiał się następująco²³:

¹³ Schück, op. cit., s. 125 podał powierzchnię powiatu: 12,43 mil.² (prawdopodobnie za Tabellen u. aml. Nachrichten 1858, Berlin 1860, s. 70) co odpowiada 258 065,73 morgów pruskich. Niemniej jednak autor — jak z tekstu wynika — utożsamiał ten obszar z 237 407 morgami, a więc w stosunku 1 mila²=19099,517 morgów. Geograficzna mila² wg Meitzena (op. cit., IV, pass.) wynosiła 21566 028 morgów; Nelkenbrecher's allgemeines Taschenbuch der Münz- Maass- und Gewichtskunde..., 13 Ausg., Berlin 1820, s. 43 podaje wielkość zbliżoną (21490,33 morgów). Pruska mila² miała powierzchnię nawet nieco większą (ibidem, s. 43, 22222 i 2/9 morga). Nelkenbrecher nie podaje powierzchni śląskiej mili² (ibidem, s. 66); ponieważ jednak zwykła śląska mila jest krótsza od geograficznej (15 inilom geogr. odpowiada 17,179 śląskich), tym bardziej więc również śląska mila² od geograficznej musi być mniejsza. Ponieważ ilość morgów podana przez Schücka dla 12,43 mil.² jest o 26 000 niższa od kwoty obliczonej przez Meitzena dla pow. 12 226 mil.², jest jasnym, że Schück nie myślał o milach śląskich. W rezultacie stwierdzamy, że cyt. autor nie przeliczył obu wielkości (powierzchni w milach i morgach), które nie pokrywają się u niego, pochodząc zapewne z odmiennych źródeł. Mimo stwierdzonych nieścisłości posłużymy się jednak jego informacjami, ponieważ są one stosunkowo najwzzechstronniejsze (podaje areale gruntów folwarcznych).

¹⁴ Areale podano wg Schücka, op. cit., s. 125. Meitzen, op. cit., IV, s. 56 podaje na podst. spisu z 1861 ogólny areal 12 226 mil.², w przeliczeniu na morgi 263 667, w tym użytki 177 581 morgów, lasy 72 044, wody 600, nieużytki, drogi rowy itd. 8.069, pod zabudowaniami 5.373 morgów.

¹⁵ Statistisch-topographische Übersicht, s. IX.

¹⁶ Schück, ibidem.

¹⁷ Knie J. G., Melcher J. M. L., Geographische Beschreibung von Schlesien..., Abth. III., Breslau 1830, tabela III.

¹⁸ Hoffmann, J. G., Die Bevölkerung des Preussischen Staats. Berlin 1839, s. 258.

¹⁹ Tabellen u. amtliche Nachrichten..., 1855, Berlin 1860, s. 22. po odliczeniu garnizonu kozielskiego.

²⁰ Ibidem, 1858, Berlin 1860, s. 70, jw.

²¹ Meitzen, op. cit., IV, s. 224.

²² Ibidem, V, s. (18).

²³ Za źródło do ustalenia właścicieli posłużyły księgi gruntowe dóbr rycerskich. Wyjątkowo również rustykalnych, akta Komisji Generalnej: z wydawnictw drukowanych Zimmermann, op. cit.; Statistisch-topographische Übersicht...; Knie-Melcher, op. cit.; oraz tabelaryczne zestawienie majątków u Schücka, op. cit., s. 232—235. Stamtąd również zaczerpnięto informacje o areale gruntów folwarcznych, odnoszące się do r. 1858. Jak wspomniano powyżej, danych cyt. na ostatku autora, nie można uznać za wiarogodne, brak jednak bardziej ścisłych informacji wcześniejszych, zmusza nas do korzystania z wiadomości przez niego podanych. Spośród ogółu gruntów folwarcznych podanego przez Schücka, użytki rolne wyodrębniliśmy na podstawie obliczenia. Za podstawę posłużyło wydawnictwo: Ellersholtz P., Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche. Nach amtlichen und authentischen Quellen bearbeitet..., I. Das Königreich Preussen. VI Lieferung. Die Provinz Schlesien, Berlin 1880, w którym areal użytków rolnych, lasów itd. każdego majątku został dokładnie wyszczególniony. Ponieważ jednak między danymi Schücka i Ellersholtza niejednokrotnie zachodzą różnice (dane Ellersholtza są na ogół wyższe), toteż dla każdego majątku obliczono stosunek użytków rolnych do pozostałych gruntów, zyskując w ten sposób podstawę dla po-

1. Ponad wszystkie inne wybijały się w kozielskim powiecie dwa kompleksy majątkowe, oba zorganizowane w prawnej formie ordynacji. Pierwszy z nich to dobra książąt Hohenlohe, obejmujące na naszym terytorium 17 wsi położonych w prawobrzeżnej części powiatu. Były to Bierawa (1)²⁴, Brzeźce (2), Blachownia Śląska (3), Miedary (4), Goszyce (5), Grabówka (6), Kędzierzyn (7), Pogorzelec (8), Kotłarnia (9), Lenartowice (10), Lichynia (11), Lubieszów (12), Miejsce Kłodnickie (13), Ortowice (14), Stara Kuźnia (15), Stare Koźle (16) oraz Sławęcice (17). Wsie te zorganizowane były w dwa klucze z ośrodkami w Sławęcicach i Bierawie. Ogólny areał majątków ks. Hohenlohe położonych w naszym powiecie wynosił 15334 ha, w czym 2785 ha użytków rolnych.

2. Druga ordynacja, hr. v. Gaschin, obejmowała w kozielskim powiecie 18 wsi, w których areał gruntów dworskich wynosił 4049 ha. Leżały one wzdłuż lewego brzegu Odry w jej górnym biegu, tylko tereny jednej wsi (Dziergowice) wkraczały na brzeg przeciwny. W 1808 r. dokonano alodyfikacji (zniesiono węzeł ordynacji) dzieląc majątki ordynackie na dwa mniejsze kompleksy: jeden, obejmujący dobra kozielskie z ośrodkiem w Polskiej Cerkwi, oraz drugi, koncentrujący się wokół Żyrowej w powiecie strzeleckim. Kozielskie dobra w krótkim czasie uległy dalszemu podziałowi rozpadając się na cztery odrębne majątki. W rodzinie v. Gaschin pozostało 7 wsi rozłożonych nad Odrą: Dziergowice (18), Jaborowice (19), Nieznaszyn (20), Podlesie (21), Przewóz (22), Roszowice (23) i Roszowski Las (24). Ogólna powierzchnia ziem dworskich w tych wsiach wynosiła 1774 ha, z czego na użytki rolne przypadło ok. 844 ha. W r. 1834 klucz ten przeszedł w całości w ręce hr. v. Sprinzenstein.

Drugim co do wielkości kompleksem powstałym przez podział majątków ordynackich jest klucz, który przed 1821 r. został nabyty przez v. Promnitz. Składa się on z sześciu wsi: Cisek (27) z przysiółkiem Olszowa (28), Landzmierz (26) z przysiółkiem Biadaczów (25), Ostroźnica (29), Przedborowice (30), Sukowice (31) i Zakrzów (32). Grunty ich tworzą pas oparty o Odrę terenami Landzmiernia i Ciska, ciągnący się następnie i poszerzający w kierunku południowo-zachodnim. Areał dworski w tych wsiach wynosił 1238 ha, w czym użytków rolnych ok. 1188 ha.

Trzy dalsze wsi dawnej ordynacji, Polską Cerkiew (36), Miłowice (35) z Gniewowem (34) i Ciepły Dół (33), nabył w 1823 r. hr. v. Seherr-Thoss. Przylegały one od południa do najbardziej na zachód wysuniętej części majątków Promnitz. Areał gruntów dworskich liczony razem z Warmuntowicami nabytymi w r. 1820 od ks. v. Hessen-Rothenburg wynosił 616 ha, w tym ok. 594 ha użytków rolnych.

Dwie wsie pozostałe, Błażejowice (37) i Łany (38), już w 1819 r. znalazły się w ręku majora v. Schalscha. Leżały one u południowej granicy powiatu, od południowego zachodu granicząc z posiadłościami rodziny v. Gaschin, później v. Sprinzenstein. Majątki dworskie liczyły 421 ha, z czego ok. 403 ha użytków rolnych.

3. Spośród dóbr alodialnych, nie objętych żadnymi ograniczeniami lennymi, na pierwszy plan wybija się majątki hr. v. Pückler. Składa się na nie 7 wsi: Borzysławice (39), Bytków (40), Łęże (2 „Anteile“, nr 41–42), Opatrzność (43), Pociękarb (44), Radziejów (45) i Rzeczyce (46). Majątki te tworzą dwa kompleksy przedzielone wąskim pasem gruntów gierałtowskich i rozciągały się wzdłuż szosy z Koźla do Głubczyc na przestrzeni niemal 9 km. Łączna powierzchnia majątków pańskich (bez Radziejowa, dla którego brak danych) wynosiła 1489 ha, w tym ok. 1087 ha użytków.

działu globalnych wielkości podanych przez Schücka. W kilku wypadkach, gdy u Ellerholtza brak było danych (wsie 25–32) lub zamieszczone były tylko dane sumaryczne (wsie 55,57) dokonano podziału według stosunku przeciętnego kilku wsi sąsiednich.

²⁴ Liczby podane w nawiasach są to numery, którymi w zestawieniach sumarycznych (aneksy) i na mapce oznaczono poszczególne wsi.

Majątek Pücklera uległ w 1829 r. zmniejszeniu; Borzysławice przeszły wówczas na własność Foelkla. Przez to ogólny areał dóbr Pücklera skurczył się o 340 ha, w tym ok. 282 ha użytków.

4. W kacie utworzonym na południu powiatu przez majątki hr. v. Seherr-Thoss (od północy) i v. Schalscha (od wschodu) położony był klucz 5 wsi: Ciężkowice (70), Dzieńków (71), Grzędzin (72), Łaniec (73) i Witosławice (74), będący własnością radcy dworu v. Breither już w 1815 r. Kompleks ów mimo dwukrotnej alienacji (w 1833 Fr. v. Wallhofen, w 1844 Ed. Dittrich) przetrwał w całości przez cały zajmujący nas okres. Grunty dworskie w wymienionych wsiach obejmowały 806 ha, z czego na użytki rolne przypadały 604 ha.

5. Na północ od zasadniczego trzonu majątków Promnitzla leżał klucz 4 wsi. w r. 1806 nabytych przez Harrassowsky'ego von Harras od Maksymiliany Casavranca v. Sankt-Paul. Były to Długomiłowice (75), Krzanowice (76), Naczysławki (77), oraz Pierzchowice (78) o areale ziem dworskich 908 ha, w tym ok. 658 ha użytków rolnych.

6. W początkowych latach interesującego nas okresu cztery dalsze wsie, mianowicie Byczynica (79), Stebłów (80), Grudynia Mała (81) i Milice (82), miały wspólnego właściciela (v. Schipp).

Dwie pierwsze spośród nich stanowiły wyspę wśród posiadłości dawnej ordynacji hr. v. Gaschin. Grunty dworskie tych wsi liczyły 432 ha, w tym 414 ha użytków. Pozostałe dwie wsie położone były u zachodniej granicy powiatu; ziemie pańskie w nich obejmowały 764 ha, w tym ok. 649 ha użytków. Byczynica i Stebłów przez cały czas objęły naszymi rozważaniami stanowiły całość. Natomiast Milice zostały odsprzedane już przed 1830 r.; Grudynia Mała w 1840 r. Odtąd wsie te wiodły żywot oddzielny.

7. W zajmującym nas okresie było jeszcze 8 wsi po dwie stykających się gruntami, przy czym każda z tych par miała wspólnego właściciela. Były to Szczyty (84) i Jastrzębie (85) na południu powiatu o 562 ha ziemi dworskiej, w czym ok. 489 ha użytków.

Drugą parę wsi stanowiły Modzurów (85) i Sławienko (86) w bezpośrednim sąsiedztwie poprzednich położone. Areał dworski w nich liczył 352 ha, w tym ok. 346 ha użytków.

Chrósty (87) i Ligota Mała (88) będące własnością Doroty Franzke, liczyły ziem dworskich 474 ha, w tym ok. 365 ha użytków.

Kobylice (89) i Rogi (90) stanowiły najpierw własność miasta Koźła i tworzyły całość w połączeniu z jego gruntami. Obie te wsie w 1833 r. nabył hr. Renard. Grunty dworskie w nich wynosiły 358 ha, w tym ok. 340 ha użytków.

8. Tylko przez pewną część badanego przeciągu czasu były w jednym ręku połączone wsie Grodzisko (91) i Naczęsławice (92), których grunty dworskie wynosiły z górą 177 ha, w tym ok. 172 ha użytków oraz Pawłowiczki (93) i Gnadenfeld (94) o 194 ha ziemi dworskiej, w tym ok. 186 ha użytków. Grodzisko i Naczęsławice zostały rozłączone w r. 1837 na przeciąg lat niemal czterdziestu, podobnie dwie wsie pozostałe w 1839 r.

9. Piętnaście spośród pozostałych wsi naszego powiatu miały każda swego właściciela. Były to Ciesznów (nr 95, 230 ha ziemi dworskiej, w tym 223 ha użytków), Dołędzin (nr 96, 289 ha w tym ok. 240 ha użytków), Dzielnica (nr 97, brak danych), Gierałtowice (nr 98, 487 ha, w tym ok. 426 ha użytków), Grudynia Wielka (nr 99, 464 ha gruntów dworskich, z czego 357 ha użytków), Jakubowice (nr 100, 241 ha w tym ok. 210 ha użytków), Karchów (nr 101, 306 ha w tym 297 ha użytków), Komorno (nr 102, 406 ha łącznie z częścią Poborszowa, w tym ok. 390 ha użytków. Komorno z częścią Poborszowa połączyło się w ręku tego samego właściciela dopiero w 1858 r.), Kuźniczka (nr 103, 140 ha, w tym 103 ha użytków), Ligota Wielka

(nr 104, 384 ha w tym 303 ha użytków), Miejsce Odrzańskie (nr 105, 320 ha w tym ok. 307 ha użytków), Radoszowy (nr 47, 522 ha w tym 341 ha użytków), Trawniki (nr 106, 446 ha w tym ok. 375 ha użytków), Wielmierzowice (nr 108, 229 ha w tym ok. 207 ha użytków) oraz Wronin (nr 109, 407 ha w tym 327 ha użytków).

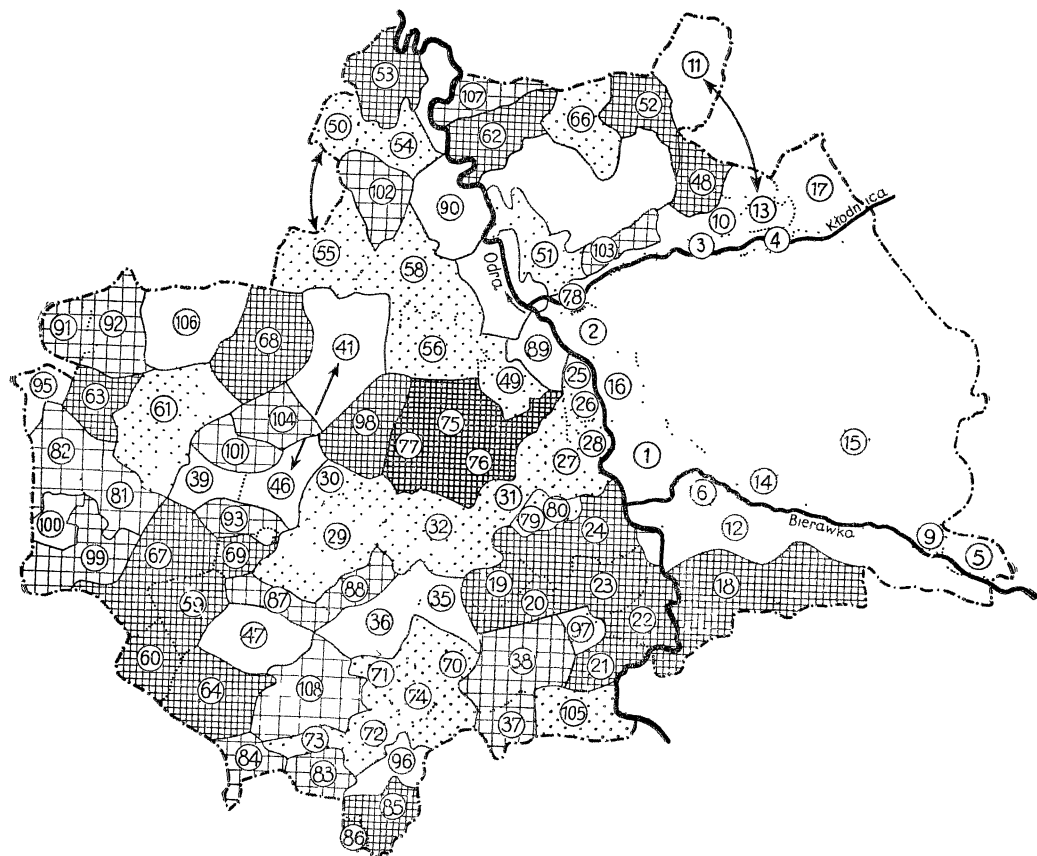
10. Majątki państwowe w kozielskim powiecie są wszystkie świeżej daty i składają się z dwu grup odmiennego pochodzenia. Pierwsza z nich to kompleks dziesięciu (wzgl. jedenastu, wliczając przedmieście Koźła, Rybarze) wsi: Cisowa, Dębowa, Kamionka, Kłodnica, Łąki Kozielskie, Mechnica, Poborszów, Pokrzywnica, Reńska Wieś oraz Większyce. Majątki te poprzednio stanowiły wraz z miastem Koźłem dobra lenne hr. v. Plettenberg. Na własność państwa przeszły one w 1799 r. drogą wymiany za majątki królewskie znajdujące się w powiecie raciborskim. Celem, który przyświecał powyższej transakcji, było nabycie przez państwo miasta Koźła jako fortecy i uzyskanie lepszych możliwości jego dalszej fortyfikacji. W wyniku wszystkie majątki, które nie były przydatne dla powyższego celu, zostały w niedługim czasie (w 1812 r.) poddane publicznemu przetargowi, gdzie nabył je Gruttschreiber, wysoki urzędnik administracyjny a zarazem dyrektor górno-śląskiej „Landschaft“. Nie ulega wątpliwości, że w osobie jego mamy do czynienia ze spekulantem majątkami ziemskimi na dość dużą skalę. W 1806 r. bowiem sprzedał on swe dotychczasowe majątki v. Pücklerowi. Z nabytych zaś obecnie od państwa dwie wsie (Cisową — nr 48 — i Łąki Kozielskie — nr 52 — o areale ziem dworskich 225 ha w tym ok. 213 ha użytków) odprzedał natychmiast v. Stwolinskiemu. Drugim niewątpliwie korzystnym interesem była parcelacja gruntów dworskich w Mechnicy, którą przeprowadził przed 1817 r. W 1820 r. sprzedał jeszcze wieś Dębową (nr 49, 174 ha, w tym 169 ha użytków) v. Fragsteinowi. W ten sposób w rękę Gruttschreibera pozostały majątki Kamionka (50), Kłodnica (51), Poborszów (54), Pokrzywnica (55), Reńska Wieś (56) oraz Większyce (57) obejmujące w sumie 527 ha, w tym ok. 506 ha użytków rolnych.

11. Pozostałe majątki państwowe w powiecie kozielskim pochodziły z konfiskaty dóbr duchownych, dokonanej na podstawie edyktu z 30 X 1810 r. Było ich w sumie 11, mianowicie Dobieszów (59), Dobrosławice (60), Gościęcin (61), Januszkowice (62), Kózki (63), Maciowakrze (64), Raszowa (65), Rokicie (66), Ucieszków (67), Urbanowice (68) oraz Warmuntowice (69). Spośród nich Dobieszów, Dobrosławice, Maciowakrze, Urbanowice, Ucieszków i Warmuntowice, w sumie (bez Ucieszkowa i Warmuntowic) 1585 ha gruntów dworskich, w czym około 1276 ha użytków, przeszły na własność ks. v. Hessen-Rothenburg w 1815 r., najprawdopodobniej jako dodatkowe odszkodowanie za zamianę dóbr kozielskich, dokonaną w 1799 r. Wsie te z wyjątkiem Urbanowic stanowiły zwarty kompleks leżący nad południowo zachodnią granicą powiatu. Położona na uboczu wieś Urbanowice (780 ha gruntów dworskich, w tym ok. 499 ha użytków rolnych) została sprzedana jeszcze przed 1819 r. i odtąd już występowała w odosobnieniu. W r. 1820 hr. v. Seherr-Thoss nabył Warmuntowice (brak danych); w 1833 r. Dobieszów i Ucieszków (w Dobieszowie 436 ha ziemi folwarcznej, w czym ok. 427 ha użytków; dla Ucieszkowa danych brak) przeszły w ręce G. v. Schön, właściciela Chróstów i Małej Ligoty, Maciowakrze zaś i Dobrosławice (369 ha ziemi folwarcznych, w tym ok. 350 ha użytków) w tym samym roku zostały zakupione przez Königa.

Spośród pozostałych wsi sekularyzowanych Januszkowice, Raszową i Rokicie nabył od fiskusa w 1819 r. Fr. Grüner (w sumie areal ziem dworskich 396 ha, w tym ok. 287 ha użytków), z czego już w następnym roku odprzedał dwie ostatnie (151 ha, w tym 145 ha użytków) zatrzymując sobie tylko Januszkowice.

Kózki (brak danych) w nieznanym bliżej momencie (przed 1830) zostały nabyte przez Ullricha. Gościęcin pozostał własnością fiskusa.

Poniższa mapka unaoczni położenie poszczególnych majątków ²⁵.

²⁵ Mapka zamieszczona w tekście, aby nie wywołała nieporozumień, musi być opatrzona komentarzem. Mianowicie służy ona tylko i wyłącznie dla poglądowego przedstawienia położenia poszczególnych majątków pańskich i ich kompleksów względem siebie, przy tym jednak nie obrazuje szczegółowo położenia gruntów folwarcznych. Poprowadzone na mapce granice są granicami gromad, nie gruntów folwarcznych; w poszczególnych zatem wsiach obejmują grunty folwarczne razem z ziemiemi chłopskimi. Za podstawę przy wyznaczaniu kompleksów majątków przyjęto stan z końca drugiego dziesięciolecia ub. wieku. Granice gromad wytyczono na podstawie mapy: Provinz Oberschlesien. Übersichtskarte der schlesischen Gemarkungsgrenzen (Nach amtlichen Unterlagen vom Jahre 1909) 1 : 300 000. Na mapce z braku miejsca nie pomieszczono numerów wszystkich wsi. W szczególności nr 35 obejmuje zarazem Ciepły Dół (33) i przysiółek Gniewów (34); nr 41 drugą część Łęzec (42), Radziejów (45), Pociękarb (44) i Bytków (40); nr 46 Opatrzność (43); nr 51 wieś Rybarze (57); nr 66 Raszową (65); nr 75 — Pierzchowice (78); nr 93 Gnadenfeld (94); nr 108 obejmuje przysiółek Kozę (109):

II. STAN PRZED WYDANIEM USTAW UWŁASZCZENIOWYCH

Koniecznym punktem wyjścia dla zamierzonej pracy jest stwierdzenie stanu panującego we wsiach kozielskiego powiatu w momencie wprowadzenia ustawodawstwa uwłaszczeniowego. Konkretnie należy poznać ilość i rodzaj gospodarstw chłopskich w poszczególnych wsiach, wyodrębnić spośród nich te, które już przed wydaniem edyktu regulacyjnego (14 IX 1811) stanowiły własność chłopską, wreszcie zorientować się w organizacji pańskich gospodarstw i stosowanym w nich sposobie produkcji.

Zmiany w bazie ekonomicznej, które spowodowały uwłaszczenie chłopów, polegały na postępującej towarzyszącej produkcji rolniczej oraz na zmianie stosowanego w pańskim folwarku sposobu wytwarzania z pańszczyźnianego na kapitalistyczny. Oddanie chłopom ziemi na własność i zwolnienie ich z odrabianych dotąd pańszczyzn, które wystąpiły jako skutek wymienionych przemian ekonomicznych, nazywamy uwłaszczeniem²⁶.

Związki przyczynowe między uwłaszczeniem chłopów a wywołującymi je przekształceniami w bazie najlepiej dadzą się obserwować w stosunku do przemian sposobu produkcji pańskiego folwarku.

Lenin w swej podstawowej pracy o rozwoju kapitalizmu w Rosji²⁷ stwierdził, że przenieście folwarku feudalnego w kapitalistyczny nie może nastąpić od razu. Konieczne jest zaistnienie pewnych stadiów przejściowych, których formy organizacyjne łączyłyby w sobie przeżywające się elementy pańszczyźniane z nowymi, kapitalistycznymi. Przejściowe te formy ustroju folwarcznego musiały znaleźć swe odbicie w stosunkach panujących na wsi, które z kolei stanowiły początkowe fazy procesu zwanego uwłaszczeniem.

Przemiany w łonie folwarku polegały na zastąpieniu pracy pańszczyźnianej przez najemną. Naturalną formą przejściową tego procesu musiał być stan, w którym na folwarku zatrudniani byli obok chłopów pańszczyźnianych również robotnicy najemni. Wzajemny stosunek obu tych grup dowodziłby zatem większego lub mniejszego zaawansowania zachodzących przemian. Przy tym jednak zbyt ściśle przeciwstawianie robotnika najemnego chłopu pańszczyźnianemu nie jest słuszne, ponieważ zdaje się zakładać, że między nimi nie istniały żadne grupy pośrednie. Taką niewątpliwie pośrednią grupą byli tzw. wolni chałupnicy, pełniący pańszczyznę tylko w nieznacznym wymiarze. Drobną areną ich gruntów²⁸ nie pozwalał im wyżywić się z uprawy roli, przez co byli oni zmuszeni szukać dodatkowych zarobków — rzecz jasna — zajmując się we dworze na dniówkę²⁹. W ten sposób wolni chałupnik

²⁶ Celem uniknięcia nieporozumień zaznaczamy, że w naszej pracy pojęciem uwłaszczenia obejmujemy nie tylko przyznanie chłopom pełnej, nieograniczonej, kapitalistycznej własności ziemi, co zostało osiągnięte dopiero w ustawie z 2 III 1850. Terminem tym bowiem ujmujemy również cały proces stopniowego polepszania praw chłopów do ziemi, który początkowo nie wykraczał poza ramy feudalnej własności ograniczonej. Zdaniem naszym, skoro między polepszaniem praw chłopskich do ziemi a wskazanymi w tekście zmianami ekonomicznymi istnieją związki przyczynowe, nic nie stoi na przeszkodzie, by uznać je również za uwłaszczenie.

²⁷ Lenin W.I., *Rozwój kapitalizmu w Rosji*, Ogiz 1947, s. 153—155.

²⁸ Por. np. Arch. KGK, Cosel, T-3 Bd. I, 1. inw. 893, Vermessungsregister von der Feldmark Trawnig... Behufs der Separation und Gemeinheits-Theilung angef. 1834..., gdzie grunty chałupników wolnych i wygonowych wahały się między 3,97 a (28 pretów kwadratowych) i 1,75 ha.

²⁹ W czasie przed wydaniem edyktu z 9 X 1807 (Edikt, den erleichterten Besitz und den freien Gebrauch des Grundeigentums, so wie die persönlichen Verhältnisse der Land-

jednoczył w sobie cechy chłopu pańszczyźnianego i najemnego robotnika i jako fenomen społeczny odpowiadał w zupełności potrzebom folwarku w trakcie jego przekształcania: obok pełnionych przez siebie pańszczyzn, zapewniał również panu wystarczającą podaż tanich rąk do pracy³⁰.

Niewątpliwie wolni chałupnicy są jedną z pierwotnych form ludności robotniczej³¹. Wzysk bowiem stosowany wobec nich przez pana feudalnego opierał się nie tylko na przymusie pozaekonomicznym (powinności pańszczyźniane), lecz także, i w mierze nierównie wyższej, na ekonomicznym, zmuszającym go do sprzedaży swej siły roboczej³².

Skoro wolny chałupnik jest zjawiskiem właściwym przekształcaniu się pańskiego folwarku feudalnego w kapitalistyczny, więc silny przyrost wolnych chałupników w danym okresie należałoby uznać za objaw tego rodzaju przemian na terenie folwarku³³.

Przesunięcie środka ciężkości produkcji folwarcznej z powinności pańszczyźnianych na pracę najemną (abstrahując zupełnie od sposobu jej wynagradzania) musiało za sobą pociągnąć *désintéressement* pana w stosunku do samych powinności. Konsekwencją powyższego byłby z kolei drugi rodzaj zmian we wsi, mianowicie obniżenie chłopskich pańszczyzn lub ich likwidacja. Akty pouczają, że do tego celu wiodły odmienne drogi, w zależności od praw rzeczowych chłopu obciążonego pańszczyźnami. O ile chłop był właścicielem swego gospodarstwa i pełnił powinności w całkowitym wymiarze, obniżenie ich następowało drogą specjalnej umowy zwanej „Freikauf”. W stosunku do gospodarstw, chłopom oddanych tylko w użytkowanie³⁴, sprawa

bewohner betreffend, GS 1806—1810, nr 16, s. 170), który zniósł poddaństwo osobiste, była to jedyna możliwość dodatkowych zarobków dla chłopu. Jak wiadomo, na wyjście ze wsi, a więc także na pracę poza jej obrębem potrzebna była specjalna zgoda pana.

³⁰ Nie znaczy to, abyśmy zapomnieli o licznej na Śląsku warstwie komorników (por. Zie-kursch, op. cit., s. 71 i nast.). Nie ulega wątpliwości, że również spośród nich pan najmował sobie ręce do pracy.

³¹ Będąc pierwotną formą ludności robotniczej na wsi, wolni chałupnicy występowali w tym charakterze nie tylko w przejściowym okresie przekształcania się systemu produkcji w pańskim folwarku. Jeszcze w XX w. istnieli oni jako specjalna grupa zatrudnionych we dworze robotników rolnych, szczególnie wysoko ceniona przez wielkich właścicieli i teoretyków polityki agrarnej (por. Goltz Th., Agrarwesen und Agrarpolitik, Jena 1904, s. 150; z lat wcześniejszych Knapp G. Fr., Grundherrschaft und Rittergut, Leipzig 1897, s. 17 i n.).

³² Można tu przytoczyć charakterystyczną wypowiedź Schücka, Materialien zur Beurtheilung der Erfolge des Regulirungs-Ediktes vom 14. September 1811 und der Verordnung vom 13. Juli 1827, w: Zeitschrift für die Landeskultur-Gesetzgebung der Preussischen Staaten, Bd. II, Berlin 1849, dotyczącą wprawdzie dopiero lat pięćdziesiątych ubiegłego stulecia, niewątpliwie jednak i dla wcześniejszych czasów mającą zastosowanie: „...in den Kreisen Rybnik und Kosel wird die Klage laut, dass die neu entstandenen Häusler zu gering beackert, um von dem Ertrage ihrer Grundstücke zu leben und zu träge seien, ihren Unterhalt durch anderweitige Tagearbeit zu suchen...“.

³³ Powyższemu twierdzeniu można by zarzucić, że wobec istnienia licznych rzesz komorników, z których pan mógł pokryć swe zapotrzebowanie na najemne ręce robocze, przemiany w folwarku nie musiały odzwierciedlić się w ilości wolnych gospodarstw chałupniczych. Niemniej jednak fakt ogromnych i ciągłych przyrostów gospodarstw tego typu, zupełnie niesamowystarczalnych, niezbicie dowodzi, że na miejscu, we wsi, powstały warunki dające liczny chałupnikom możliwość dodatkowych zarobków i egzystencji. Warunki te zaś — we wsiach pozabawionych przemysłu na szerszą skalę — mógł dać tylko wzrastający popyt na robotnika w pańskim folwarku, jedynym znajdującym się na miejscu wielkim warsztacie produkcyjnym. Zresztą ewentualne wykorzystywanie przez pana z początku tylko komorników jako siły roboczej, które nie mogło odbić się w przyroście gospodarstw chałupniczych, nie jest nam wcale przeszkodą. Może ono tylko uzasadniać twierdzenie, że zmiany w pańskim folwarku wystąpiły jeszcze wcześniej, niż nas o tym informują symptomy przyrostu gospodarstw chałupniczych.

³⁴ Por. Wieniediktow A. W., Państwowa własność socjalistyczna, Warszawa 1952, s. 210.

przedstawiała się odmiennie. Tu bowiem zgoda pana na wykupno gospodarstwa z jego rąk przez chłopą była jednoznaczna z zasadniczą obniżką pańszczyzn, z reguły bowiem przy wykupnie niższano powinności do kilku lub kilkunastu dni w roku. Nie należy również zapominać o możliwości oczynszowania gospodarstw obciążonych pełną pańszczyzną.

Z powyższego wynika, że drugim, późniejszym symptomem zmian zachodzących w pańskim folwarku w kierunku jego przekształcenia w kapitalistyczny jest rezygnacja pana z chłopskich powinności wiążących się z uprawą roli, zarówno w formie typowych „Freikäufe“, jak w oczynszowaniach czy mnożących się aktach wykupna gospodarstw przez chłopów.

Wymienione ostatnio przejawy (obniżenie powinności i akty wykupna gospodarstw od pana) jako pozostające w bezpośrednim przyczynowym związku z przemianą pańskiego folwarku na kapitalistyczny należy już uznać za uwłaszczenie (w szerokim znaczeniu). Obecnie zadaniem naszym będzie ustalić czas, w którym pojawiły się one na badanym terytorium. Dociekania wiodące nas do tego celu rozpoczniemy od rozważań nad folwarkiem.

Wykorzystane przez nas źródła nie zawierają bezpośrednio wiadomości o organizacji pańskiego folwarku i stosowanym w nim procesie produkowania. Dlatego też zmuszeni będziemy ograniczyć się do poszukiwań na terenie stosunków wiejskich tych symptomów, które, zgodnie z tym co powyżej powiedziano, znamionują interesujące nas przemiany w pańskim folwarku.

Posiadany przez nas materiał dostarcza obfitych informacji o ilości gospodarstw chłopskich w ogóle (zatem również wolnych chałupników), o ich ciężarach oraz — co prawda znacznie rzadziej i mniej szczegółowo — o aktach ich wykupna. Do tych przedmiotów ograniczymy nasze rozważania. Potrzebne do rozważań dane liczbowe zestawiamy w aneksie I.

Patrząc na podsumowanie danych tego aneksu od razu uderza nas silny wzrost ilości gospodarstw kmiecych, zagrodniczych i chałupniczych na przestrzeni lat 1783—1811. Aby rozszerzyć podstawę porównania, cofniemy się jeszcze o kilkanaście lat wstecz do r. 1767 korzystając z informacji pomieszczonej w Ziekurscha „Hundert Jahre schlesischer Agrargeschichte“³⁵. Dane dla r. 1767 dotyczą jednak powiatu kozielskiego w jego dawnych granicach. Aby więc zestawienia przyrostów dały obraz możliwie ścisły, należy z wielkości dotyczących lat 1783 i 1811 wykluczyć wsie nie objęte informacjami Ziekurscha. Po dokonaniu tych poprawek otrzymujemy:

T a b e l a I.

Rok	w powiecie kozielskim było gospodarstw						ogółem (= 100)
	kmiecych	%	zagrodn.	%	chałupn.	%	
1767	669	32,46	1256	61,09	133	6,45	2061
1783	632	25,07	1408	55,85	481	19,08	2521
1811	682	18,36	1457	39,22	1575	42,41	3714

Celem porównania podajemy dla lat 1783 i 1811 analogiczne dane i przeliczenia, dotyczące jednak całości późniejszego kozielskiego powiatu:

1783	849	26,37	1753	54,46	617	19,17	3219
1811	910	19,15	1791	37,68	2052	43,17	4753

Obliczając następnie przeciętny przyrost na rok dla okresów 1767—1783 i 1783—1811 uzyskujemy: (patrz tab. II).

Znów dla porównania przytaczamy przeciętne przyrosty okresu 1783—1811 dla terytorium powiatu w granicach po 1816 r. We wskazanym okresie przeciętny przyrost

³⁵ Ziekursch, op. cit., s. 409 (Anhang III).

gospodarstw kmiecych wynosił mianowicie w liczbach bezwzględnych 2,17 tj. 0,26‰, zagrodniczych 1,36, tj. 0,77‰, chałupniczych 51,25, tj. 83,06‰, gospodarstw zaś ogółem 54,78, czyli 1,70‰.

Tabela I. dowodzi, że powiat kozielski był terenem, odznaczającym się znaczną przewagą gospodarstw zagrodniczych³⁶. W r. 1767 górowały one silnie, stanowiąc więcej niż połowę wszystkich gospodarstw w powiecie. Mimo pewnego obniżenia ich procentu podobny stosunek został utrzymany jeszcze w 1783 r.; w r. 1811 ilość gospodarstw zagrodniczych spadła poniżej 50‰, ustępując mnożącym się gwałtownie gospodarstwom chałupniczym zaledwie o niecały odsetek.

Stały spadek procentu gospodarstw zagrodniczych idzie w parze z analogicznym ruchem gospodarstw kmiecych.

Ewolucja ilości gospodarstw chałupniczych wykazuje kierunek przeciwny, stały i bardzo gwałtowny wzrost. Z 6,45‰ ogółu gospodarstw w 1767 r. po 44 latach stanowią one już 42,41‰ ogólnej ilości gospodarstw, biorąc zaś pod uwagę terytorium powiatu w granicach z 1816 r., nawet 43,17‰.

Tabela II.

Okres	Przeciętny przyrost ilości gospodarstw na jeden rok kmiecych		zagrodn.		chałupn.		ogółem	
		‰		‰		‰		‰
1767—1783	—2,31	—0,34	9,50	0,75	21,75	16,35	28,75	1,39
1783—1811	1,78	0,28	1,75	0,12	39,07	81,22	42,60	1,48

Tabela II. podaje przeciętny roczny przyrost ilości poszczególnych rodzajów gospodarstw. Wynosił on przy gospodarstwach chałupniczych w czasie 1767—1783 16,35‰ przy nieznacznym przeciętnym spadku kmieci i niemal równie drobnym przyroście gospodarstw zagrodniczych. W latach 1783—1811 przeciętny przyrost chałupników osiąga imponującą wielkość 81,22‰. W tym samym okresie przeciętny przyrost kmieci i zagrodników nie sięga nawet odsetka.

Celem, do którego dążą obecne nasze rozważania, jest zdobycie podstawy dla wniosku wniosków odnośnie do ustroju pańskiego folwarku. Do tego celu jednakże nie wystarcza tylko stwierdzenie silnego przyrostu gospodarstw chałupniczych. Zgodnie z tym bowiem, co wyżej zostało powiedziane, interesujące nas zmiany w ustroju folwarcznym powinny mieć odbicie w pomnożeniu ilości w o l n y c h chałupników, spośród których dwór najmował potrzebną mu siłę roboczą.

Posiadane przez nas materiały informują o ilości wolnych chałupników tylko dla r. 1811. Prócz tego jeszcze tylko ujęcie z 1787 r. wyodrębniło wolnych chałupników z ogólnej ich ilości.

Według ujęcia z 1787 r. na ogólną ilość 854 chałupników przypadało 584 wolnych, co stanowi 68,38‰ ogółu chałupników.

W roku 1811 na ogólną liczbę 2052 chałupników było 1746 wolnych, tj. 85,08‰, mając zaś na względzie tylko terytorium w granicach dawnego powiatu na ogólną liczbę 1575 chałupników 1401 wolnych, co stanowi nawet 88,95‰. Widzimy zatem, że równoległe ze wzrostem ilości gospodarstw chałupniczych w ogóle, wzrastał odsetek wolnych chałupników.

Stwierdzone przemiany w zestawieniu z uwagami wypowiedzianymi na wstępie niniejszego rozdziału uzasadniają przypuszczenie, że w czasie od 1767 do 1811 r. na naszym terenie przebiegał już proces przekształcania się pańskiego folwarku z feu-

³⁶ T. Ładogórski, *Ludność Śląska...*, s. 44 i mapka, na podstawie ujęcia z 1787 r. zaliczył pow. kozielski do regionu bogaczy wiejskich o następującym składzie społecznym wsi: 16—26‰ kmieci, 24—34‰ zagrodników, 18—20‰ chałupników, 2—21‰ wycuzników.

dalnego w kapitalistyczny. Przeciętny roczny przyrost gospodarstw chałupniczych znacznie słabszy w latach wcześniejszych (por. tabela II) zdawałby się wskazywać, że siódme dziesięciolecie XVIII w. nie było zbyt odległe od początków tego procesu.

Dotychczasowe nasze obserwacje czynione były na podstawie globalnych liczb obejmujących poszczególne typy gospodarstw chłopskich. Dla osiągnięcia większej precyzji w naszych spostrzeżeniach, obrazowo mówiąc dla uzyskania większego zbliżenia do badanego przedmiotu, przeprowadzimy ponownie te same rozważania, tym razem jednak odrębnie dla odmiennych typów własności pańskiej.

Przez własność pańską rozumiemy wielką własność w pojęciu właściwym epoce feudalnej, tzn. majątki uprawiane przez chłopów feudalnie zależnych od pana. Jako kryterium dla wyróżnienia poszczególnych typów własności pańskiej przyjmujemy areal ich użytków rolnych³⁷ (pola, ogrody, łąki i pastwiska), i to w ten sposób, że majątki do 300 ha użytków zaliczamy do drobnej własności pańskiej, od 300 do 700 ha do średniej, majątki zaś przenoszące obszarem swych użytków 700 ha określamy jako wielką własność pańską³⁸. Aby uniknąć nieporozumień zaznaczamy, że ilekroć w przyszłości będzie mowa o drobnej własności, należy przez nią rozumieć własność pańską o stosunkowo niewielkim areale, w żadnym wypadku gospodarstwo chłopów małopolskich.

Na podstawie przyjętego kryterium wyodrębniono 73 wsie jako należące do własności wielkiej, 23 do własności średniej i 11 wsi reprezentujących na naszym terenie drobną własność pańską³⁹. Podstawą dla zaszeregowania wsi do własności wielkiej nie był warunek, by użytki rolne pozostające w ręku jej właściciela przekraczały na terenie naszego powiatu obszar 700 ha. Nawet pojedynczy niewielki folwark (np. Radoszowy o 341 ha użytków, własność bar. v. Eichendorff), o ile jego właściciel posiadał rozległe dobra poza badanym przez nas terytorium, zaliczyliśmy bez wahania do wielkiej własności. Ponieważ rozważania nasze w niniejszym rozdziale czasowo mieszczą się w XVIII w. i tylko nieznacznie sięgają w wiek ubiegły, dlatego za decydujący przy podziale na typy pańskiej własności wzięliśmy stan z przełomu w. XVIII na XIX. W szczególności dobra klasztorne sekularyzowane w 1810 r., które następnie rozpadły się w znacznej części na drobne majątki, z powyższej przyczyny zaliczyliśmy do wielkiej własności.

Wyniki otrzymane po przeliczeniu naszych danych z osobna dla każdego z trzech rodzajów pańskiej własności zestawiamy w tabeli III. Dla własności wielkiej dokonano w niej dwukrotnych obliczeń; w drugim z nich wykluczono miejscowości, w których istniały większe zakłady przemysłowe (hutnicze, metalurgiczne), nie wykazujące związków z rolnictwem⁴⁰. Wyłączając je wychodziliśmy z założenia, że przemysł

³⁷ W czasie, którego dotyczą nasze uwagi, na Śląsku panowała jeszcze przeważnie gospodarka ekstensywna i kłosa (z jednym wyjątkiem w postaci ziemniaków), stąd więc za kryterium rozróżnienia przyjęć można tylko areal użytków rolnych.

³⁸ Cezury dla podziału własności pańskiej na grupy nie zostały dowolnie dobrane na areale 300 i 700 hektarów. Poszukując właściwego podziału własności pańskiej na grupy wzięliśmy za założenia, że procesy uwłaszczeniowe zawierać muszą określone regularności, że niewątpliwie przebiegały one odmiennie w zależności od rozmiarów gospodarki pańskiej. Dlatego też dokonaliśmy szeregu obliczeń grupując nasz materiał przy przyjęciu rozmaitych wielkości granicznych. Po początkowych niepowodzeniach, gdy grupowany materiał dawał obraz mniej lub więcej bezładny, doszliśmy w końcu do cesur 300–700ha, które pozwoliły stwierdzić szereg prawidłowości, mających swe logiczne uzasadnienie w stosunkach, które panowały w interesującym nas okresie.

³⁹ Do własności wielkiej zaliczono wsi nr 1–69, 79–82; do średniej nr 70–78, 83–90, 98, 99, 104–106, 108, 109, do małej zaś wsi nr 91–97, 100–103 i 107.

⁴⁰ Miejscowości te to: Blachownia, Miedary, Goszyce, Kotlarnia, Ortowice, Stara Kuźnia i Sławigice; por. Knie-Melcher, op. cit., oraz Fechner, op. cit., s. 552–554.

ze swym dużym zapotrzebowaniem na ręce robocze musiał wpływać na przebieg procesów uwłaszczeniowych; najprzypuszczalnie w sposób hamujący. Stąd więc wykluczenie miejscowości uprzemysłowionych pozwala uzyskać bardziej jasny obraz zachodzących zmian.

Zajmijmy się najpierw strukturą wsi w 1783 r. Z cyfr globalnych omawianych poprzednio wynikało, że przeważał w nich znacznie (54,46%) element zagrodniczy. Po rozbiciu na poszczególne rodzaje własności pańskiej okazuje się, że odsetek gospodarstw zagrodniczych był najwyższy we własności drobnej, gdzie dochodził niemal do 75%, najniższy zaś we własności wielkiej, przekraczając tam zaledwie 48%. Własność średnia zajmuje stanowisko pośrednie z niemal 67% zagrodników.

Na drugim miejscu po zagrodnikach znajdują się gospodarstwa kmiecie, których najwyższy odsetek cechuje własność wielką (ponad 30%), najniższy zaś małą (ponad 14%). Podobnie ma się rzecz z chałupnikami, którzy na terenie własności ponad 700 ha użytków przekraczają 21 od sta, w drobnej natomiast nie sięgają nawet 12%.

Jako cechy dominujące struktury wiejskiej z 1783 r. na naszym terenie należy wymienić bezwzględną przewagę gospodarstw zagrodniczych we wszystkich rodzajach własności pańskiej, z tym że jest ona najsłabsza na terenie wielkiej własności. Drugą cechą charakterystyczną jest fakt, że najniższy odsetek we wszystkich rodzajach własności pańskiej stanowią gospodarstwa chałupnicze. Stosunkowo najwięcej ich posiada własność wielka.

Struktura wsi kozielskiego powiatu w 1811 r. wykazuje poważne zmiany. Już porównanie cyfr globalnych poucza, że jej punkt ciężkości z gospodarstw zagrodniczych przesunął się na chałupnicze, które osiągnęły 43,17% ogółu gospodarstw przy zaledwie 37,68% gospodarstw zagrodniczych. W odróżnieniu od r. 1783, w którym struktura wiejska we wszystkich rodzajach własności pańskiej dawała obraz mniej więcej jednolity, w 1811 r. napotykamy w niej daleko posuniętą różnorodność. Własność drobna mimo bardzo znacznego spadku ilości gospodarstw zagrodniczych i nie-równie większego przyrostu chałupniczych utrzymała nadal typ wsi o dużej przewadze zagrodników (53,94%). W zasadzie podobny obraz daje własność średnia, z tym jednak, że ilość gospodarstw zagrodniczych (46,64%) i chałupniczych (38,98%) silnie zbliżają się do siebie. Wielka własność natomiast wykazuje już typ odmienny, charakteryzujący się zdecydowaną przewagą gospodarstw chałupniczych (45,26%, z wykluczeniem wsi przemysłowych 44,15%) przed zagrodniczymi (33,12%, bez wsi przemysłowych 33,96%) i kmiecymi (21,62%, bez wsi przemysłowych 21,89%).

Tabela III

Rodzaj własności pańskiej	1 7 8 3						ogółem = 100 %
	gosp. kmiecie	%	gosp. zagrodn.	%	gosp. chałupn.	%	
1	2	3	4	5	6	7	8
do 300 ha	39	14,18	205	74,55	31	11,17	275
300—700 ha	121	18,41	439	66,82	97	14,77	657
ponad 700 ha	689	30,12	1109	48,49	489	21,39	2287
ponad 700 ha bez przemysłu	647	30,01	1055	48,92	454	21,07	2156
Razem	849	26,37	1753	54,46	617	19,17	3219

Porównanie struktury wsi z r. 1783 i 1811 pozwala sformułować następujące wnioski:

a) zachodzące przemiany ustroju wsi w kozielskim powiecie polegają na przekształceniu się wsi o typie dotąd zagrodniczym we wieś z przewagą chałupników;

b) proces ten występuje najszybciej na terenie własności wielkiej, która w momencie wydania pierwszych ustaw uwłaszczeniowych wykazuje już typ wsi chałupniczej, w odróżnieniu od obu pozostałych rodzajów pańskiej własności. W rozwoju najbardziej opóźniona jest własność drobna.

Porównanie liczb globalnych z 1767 r. z sumarycznymi danymi z 1783 r. dowodzi, że już w okresie 1767—1783 mamy na terenie naszego powiatu do czynienia z tym samym procesem w jego wcześniejszych stadiach. Z roku 1767 nie posiadamy jednak szczegółowych danych dla każdej wsi, co nie pozwala obserwować na podstawie konkretnych wielkości, jak wyglądała zmienność struktury wsi w tym okresie zależnie od typu własności pańskiej. To zaś z kolei pozbawia nas ścisłych podstaw dla oznaczenia chronologii procesów przebiegających w strukturze wiejskiej. Aby jednak nie rezygnować z ustalenia — choć w przybliżeniu — wspomnianej chronologii, ucieknijmy się do innej metody. Mianowicie ograniczając się do okresu 1783—1811 podamy obserwacji przyrost ilości poszczególnych rodzajów gospodarstw chłopskich z osobna w wielkiej własności pańskiej, średniej i drobnej. W tym celu obliczyliśmy wielkości względne, stan z 1783 licząc za 100. Mieszczą się one w tabeli III w rubrykach 16—19.

Jak widzimy z nich, wzrost ogólnej ilości gospodarstw zarówno dla całości powiatu, jak i dla poszczególnych typów własności pańskiej daje liczby dość do siebie zbliżone, wahające się między 144,52% (własność wielka bez uprzemysłowionych miejscowości) do 149,16% we własności średniej.

Procentowy wzrost ilości gospodarstw kmiecych występuje najsilniej w średniej własności (116,53%); własność drobna i wielka wykazują przyrost niemal identyczny (nieco ponad 105%). Przyrost gospodarstw zagrodniczych jest w ogóle nieznaczny: największy we własności drobnej przed średnią na drugim miejscu i wielką na ostatnim.

Obraz pouczający i charakterystyczny dają dopiero gospodarstwa chałupnicze, wykazujące przyrosty ogromne i o dużej rozpiętości. Najwyższy przyrost gospodarstw tego typu, bo aż 470,97%, wystąpił w drobnej własności pańskiej. Blisko o 100%

1 8 1 1							% wzrostu ilości gospodarstw (1783=100)			
gosp. kmiece		gosp. zagr.		gosp. chałup.		ogółem = 100 %	kmiec.	zagr.	chałup.	ogółem
9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
41	10,09	219	53,94	146	35,97	406	105,12	106,82	470,97	147,63
141	14,38	457	46,64	382	38,98	980	116,53	104,10	393,81	149,16
728	21,62	1115	33,12	1524	45,26	3367	105,66	100,54	311,65	147,22
681	21,89	1057	33,96	1378	44,15	3116	105,25	100,18	303,52	144,52
910	19,15	1791	37,68	2052	43,17	4753	107,18	102,16	332,57	147,65

niższy przyrost obserwujemy we własności średniej (393,81‰); nieco mniejsza różnica dzieli własność średnią od wielkiej z jej przyrostem 311,65 od sta. Po wyłączeniu wsi uprzemysłowionych procent przyrostu gospodarstw chałupniczych w wielkiej własności jeszcze się obniża (do 303,52‰).

Jak widzimy, przyrost ilości gospodarstw chałupniczych jest najniższy na terenie wielkiej własności. Stąd więc należałoby się spodziewać, że procent chałupników we wsiach tego typu własności pańskiej będzie najniższy. Tabela III poucza jednak o fakcie wręcz przeciwnym, że odsetek gospodarstw chałupniczych w wielkiej własności przekraczał znacznie własność średnią i drobną utrzymując się powyżej przeciętnej dla powiatu. Wobec takiego stanu rzeczy pozostaje tylko jedna ewentualność, że proces narastania gospodarstw chałupniczych we wsiach wielkiej własności musiał rozpocząć się wcześniej niż gdzie indziej. Oczywistym tego dowodem jest fakt, że w 1811 r. wsie tego typu własności pańskiej wykazują już przewagę gospodarstw chałupniczych, w odróżnieniu od pozostałych, które ciągle jeszcze cechuje nadwyżka zagrodników. Zarazem więc należy uznać, że przemiana produkcji folwarcznej z feudalnej na kapitalistyczną wystąpiła najszybciej na terenie wielkiej własności pańskiej, przed średnią na drugim miejscu i najbardziej zacofaną — drobną.

Pozostają jeszcze do omówienia dane zawarte w rubrykach 9—11 tabeli aneksu I. Dodanie ich i zestawienie z sumami kolumn 6—8 tej tabeli doprowadza do stwierdzenia, że w 1811 r. na 4753 wszystkich gospodarstw w naszym powiecie 3569 było własnością chłopów, co stanowi 75,09‰ ogółu. Stwierdzenie powyższe ma dla nas zasadnicze znaczenie, po pierwsze, jako punkt wyjścia dla rozważań nad wynikami uwłaszczenia *sensu stricto* (regulacji), po drugie, jako podstawa dla rewizji poglądów dotychczasowej literatury.

Niewzruszalnym na pozór stwierdzeniem dotychczasowych opracowań było, że tzw. „dobre prawo własności“ chłopa do ziemi niemal niepodzielnie panowało na Dolnym Śląsku, na Górnym występując tylko sporadycznie. Prawobrzeżna część Śląska miała być — jako rażący kontrast Śląska Dolnego — wyłączną domeną chłopów pozbawionych własności użytkowanej⁴¹ przez nich ziemi (Lassiten). Schück, uchodzący za starannego i wiarygodnego w swych wypowiedziach, podawał nawet dokładniejsze informacje, stwierdzając, że „der unerblich — lassitische Besitz“ przeważał w powiatach rybnickim, strzeleckim, gliwickim, lublinieckim, oleskim, kluczborskim, bytomskim, w interesującym nas kozielskim, w raciborskim, w północnych częściach powiatu pszczyńskiego i prudnickiego, miejscami zaś tylko w powiecie opolskim⁴².

Jak widzimy, poglądy te, w zestawieniu z wymową ksiąg gruntowych, jako źródłem nie budzącym wątpliwości, nie mogą się ostać co do terenu powiatu kozielskiego. W odniesieniu zaś do pozostałych terenów należy je co najmniej poważnie zakwestionować.

Dla sprawdzenia przeprowadzimy jeszcze obliczenie dotyczące informacji Langer⁴³. Autor ten stwierdził mianowicie (w 1849 r.), że lassyci przeważali na ziemiach położonych po prawym brzegu Odry. Badany przez nas powiat przecięty Odrą pozwala na przeprowadzenie dwu odrębnych obliczeń i skontrolowanie w ten sposób informacji Langer⁴³. Oto otrzymane wyniki:

Część prawobrzeżna powiatu w 25 wsiach obejmowała w 1811 r. 1068 gospodarstw w ogóle, z czego 698, czyli 65,36‰, stanowiło własność chłopską.

⁴¹ Por. przypis 34

⁴² Schück, Materialien..., s. 71.

⁴³ (Langer F. W.), Geschichte und Verhältnisse der gutsherrlichen Roboth-Ackernahrungen, Gärtner- und Häuslerstellen in Oberschlesien, (Breslau 1849), s. 16.

Pozostała część lewobrzeżna o 83 wsiach (pominąwszy Gnadenfeld) liczyła ogółem 3685 gospodarstw, w czym 2871, czyli 77,91% stanowiło własność chłopów.

Widzimy zatem, że przewaga własności chłopskiej wśród gospodarstw wiejskich występuje po obu stronach Odry. Jedynym faktem, który przypomina twierdzenia Langerera, jest, że „własne”⁴⁴ gospodarstwa chłopskie w lewobrzeżnej części naszego powiatu wykazują odsetek o przeszło 10% większy.

Z uwag wypowiedzianych na początku niniejszego rozdziału wynika, że akty wykupna gospodarstw od pana, które znamy z drugiej połowy XVIII w., interesują nas o tyle, o ile wykazują związek przyczynowy z przekształceniem się pańskiego folwarku w kapitalistyczny. Dlatego też nie wystarczy stwierdzenie, jaki odsetek gospodarstw wiejskich stanowił własność chłopów; należy jeszcze skonstatować, czy procent ten z biegiem czasu wzrastał i — co ważniejsza — czy wzrost ten zbiega się z przemianami w ustroju folwarcznym.

Księgi gruntowe naszego powiatu dowodzą, że różnica między ilością gospodarstw będących chłopską własnością a liczbą gospodarstw wolnych (pełniących pańszczyznę w zmniejszonym wymiarze) nie była wielka. W r. 1811 wynosiła ona w gospodarstwach kmiecych 55 gospodarstw, w zagrodniczych 135, w chałupniczych zaledwie 23. Powyższe spostrzeżenie pozwoli nam w celu wykazania wzrostu ilości gospodarstw „własnych” posłużyć się informacjami o gospodarstwach wolnych, które posiadamy dla drugiej połowy XVIII w.

Związek, który łączy wykupno gospodarstw z rozważanymi przez nas przekształceniami pańskiego folwarku, polega na rezygnacji pana z większości pańszczyzn, przez te gospodarstwa dotychczas pełnionych. Stąd więc rozpatrując kwestię wykupna gospodarstw wiejskich musimy skoncentrować swą uwagę na tych z nich, które w pierwszej mierze ponosiły ciężar powinności dworskich, a więc na gospodarstwach kmiecych i zagrodniczych. Ponieważ zaś posiadane przez nas informacje dla 1767 r. dotyczą tylko zagrodników, dane zaś ujęcia z 1787 r. odnośnie do ilości wolnych gospodarstw kmiecych nie zasługują na zaufanie⁴⁵, zmuszeni jesteśmy ograniczyć się do samych tylko gospodarstw zagrodniczych. Odnośne dane zestawiliśmy w następującej tabelce:

Rok	Ilość zagrodników			przyrost na 1 rok	
	ogółem	wolnych	% ogółu	gospodarstw %	
1767	1259	491	38,99	}	2,4 0,19
1787	1270	539	42,12		
1811	1457	911	62,53		

Z naszego zestawienia wynika, że przyrost wolnych zagrodników w latach 1787—1811 był przeszło trzykrotnie silniejszy niż w poprzedzającym dwudziestoleciu. Uintensywnienie w tym okresie przyrostu wolnych gospodarstw zagrodniczych zbiega się z przemianami w pańskim folwarku. Nic zatem nie stoi na przeszkodzie, by uznać istnienie między nimi związków przyczynowych.

⁴⁴ Określenia „własne” (w cudzysłowie) gospodarstwo będziemy nadal używali w znaczeniu gospodarstwa stanowiącego własność chłopską. W ten sam sposób użyto go już w nagłówku tabeli aneksu I.

⁴⁵ Wg ujęcia z 1787 r. w całym powiecie kozielskim na 654 gospodarstw kmiecych pełniących pańszczyznę w pełnym wymiarze było tylko 5 wolnych gospodarstw tego typu. Jest to zupełnie niemożliwe, skoro w 1811 r. było wolnych kmieci aż 533 (por. tab. XIV). Zresztą jak poucza znany wyciąg z kozielskiego katastru fryderycjańskiego z 1749 r., w jednej tylko wsi (Ostrożnica) w tym czasie było 16 „Freibauern” na 18 pozostałych (por. Arch. KGK. Cosel, O—1, 1. inw. 673).

Liczby globalne dotyczące poszczególnych rodzajów gospodarstw chłopskich wskazują, że największy procent własności chłopskiej był wśród gospodarstw chałupniczych (86,21), niższy od nich odsetek wśród zagrodniczych (67,67), najniższy w gospodarstwach kmiecych (64,61). Tabela IV podaje powyższe liczby rozbite według rodzajów własności pańskiej.

Tabela IV

Rodzaj własności pańskiej	ogółem gospodarstw				w tym gospodarstw „własnych”							
	kmiec	zagrodn	chałupn	ogółem	kmiec	%	zagrodn	%	chałupn	%	ogółem	%
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
do 300 ha	41	219	146	406	40	97,56	120	54,79	131	89,72	291	71,67
300—700 ha	141	457	382	980	111	78,72	321	70,24	305	82,47	737	75,20
ponad 700 ha	728	1115	1524	3367	437	60,00	771	69,14	1333	87,46	2541	75,46
ponad 700 ha bez przemysłu	681	1057	1378	3116	434	63,73	752	71,14	1258	91,29	2444	78,43
Razem	910	1791	2052	4753	588	64,61	1212	67,67	1769	86,21	3569	75,09

Ogółem biorąc, najwyższy procent „własnych” gospodarstw chłopskich cechuje wielką własność (bez przemysłu niemal 80%) przed średnią na drugim i małą na ostatnim miejscu. Występujące różnice nie są tutaj duże, wszystkie trzy wielkości bowiem oscylują między 72 a 80%.

Odsetek „własnych” gospodarstw chłopskich wśród gospodarstw kmiecych, zagrodniczych i chałupniczych daje obraz mniej czytelny, gdy wielką własność (ponad 700 ha użytków) traktujemy jako całość. Dopiero po wyłączeniu uprzemysłowionych miejscowości jaśniej występuje istniejąca regularność. Wyrazem jej jest najwyższy procent „własnych” gospodarstw chałupniczych* na terenie własności wielkiej (91,29%) obok najwyższego również odsetka „własnych” gospodarstw zagrodniczych (71,14%).

Pod względem ilości gospodarstw chałupniczych będących własnością chłopów na drugim miejscu stoi własność drobna (89,72%), jak widzimy, bardzo silnie zbliżona do wielkiej. Ilość jednak zagrodniczych własnych gospodarstw na jej terenie odbiega znacznie od liczby wymienionej dla wielkiej własności, stojąc daleko w tyle również za własnością średnią, która wykazuje najniższy odsetek „własnych” gospodarstw chałupniczych (82,47%) przy ilości „własnych” zagrodników na drugim miejscu (70,24%) nieznacznie ustępującej własności wielkiej.

W liczbach dotyczących gospodarstw zagrodniczych i chałupniczych (kmiecie omówimy poniżej) jest jedna, która załamuje całość obrazu i zdaje się nie harmonizować z zaobserwowanymi dotychczas procesami. Jest nią niespodziewanie niska ilość „własnych” gospodarstw chałupniczych w pańskiej własności średniej. Na podstawie dotąd poczynionych spostrzeżeń, a także z regularności liczb wyrażających procent zagrodniczych i kmiecych „własnych” gospodarstw bardzo sugestywnie nasuwa się przypuszczenie, że w przebiegających przemianach średnia własność pańska wprawdzie znajdowała się w tyle za własnością wielką, lecz znacznie drobną wyprzedzała.

Temu zaś niewątpliwie przeczy stosunkowo niski odsetek chałupników-właścicieli (82,47%) w średniej własności pańskiej.

Biorąc pod uwagę regularność pozostałych liczb dotyczących gospodarstw zagrodniczych, która popiera nasze przypuszczenie i wnioski poprzednio sformułowane w odniesieniu do średniej własności, można by przyjąć, że niezrozumiale niski odsetek „własnych” gospodarstw chałupniczych średniej własności jest w naszym zestawieniu konsekwencją niedokładności i luk w materiale źródłowym.

Pomijając własność średnią nie pozbawioną, jak widzieliśmy, niejasności, przyjrzyjmy się dokładniej własności wielkiej i drobnej. Po porównaniu uderza, że przy bardzo zbliżonym odsetku gospodarstw chałupniczych stanowiących chłopską własność, procent „własnych” gospodarstw zagrodniczych jest na terenie wielkiej własności pańskiej znacznie wyższy niż w drobnej.

Aby z różnicy tej wysnuć potrzebny nam wniosek, należy uświadomić sobie kolejność zjawisk wywoływanych w strukturze wsi przez zmiany zachodzące w pańskim folwarku. Objawem wcześniejszym chronologicznie jest zapotrzebowanie folwarku na najemne ręce robocze, czemu w strukturze wsi odpowiada wzrost ilości wolnych gospodarstw chałupniczych. Stadium następnym, wynikłym z poprzedniego, jest rezygnacja pana z chłopskich pańszczyzn, odzwierciedlona we wsi pod postacią mnożących się zwolnień, przede wszystkim zaś aktów wykupna od pana gospodarstw, które dotąd w przeważnej mierze ponosiły ciężar pańszczyzn, a więc głównie kmiecyh i zagrodniczych.

Wracając do rozpatrywanych wielkości najpierw przypominamy, że ilość „własnych” gospodarstw chałupniczych wykazywaną w naszych tabelach można z niezłym błędem utożsamić z ilością chałupników wolnych. W ten sposób stwierdzony dla wielkiej i drobnej własności zbliżony procent „własnych” chałupników, niemal jednoznaczny z odsetkiem chałupników wolnych, oznacza, iż w obu nich zaistniało już wcześniejsze stadium przemian strukturalnych. Natomiast znaczna różnica w odsetku gospodarstw zagrodniczych stanowiących chłopską własność dowodzi, że drugi etap wspomnianych przemian miał już miejsce we własności wielkiej, w małej zaś zaledwie niedawno musiał się rozpocząć.

Na ten wniosek naprowadza obliczenie odsetka wolnych zagrodników na podstawie ujęcia z 1787 r. i porównanie go z danymi tabeli IV. Zagrodników wolnych było w 1787 r. 539 na 1270 gospodarstw tego typu w ogóle, czyli 42,12%. Odsetek ten dotyczy całego ówczesnego powiatu i jest o 12,67% niższy od procentu obliczonego dla drobnej własności pańskiej w roku 1811⁴⁶. Z uwagi na nie wykluczone nieścisłości źródła z 1787 r. można by przypuścić, że odsetek obliczony dla tego roku był wyższy, przez co jeszcze bardziej maleje różnica między nim a procentem gospodarstw zagrodniczych będących w r. 1811 własnością chłopów na terenie drobnej własności pańskiej. Porównując z kolei procent z 1787 r. z odsetkiem „własnych” gospodarstw zagrodniczych wielkiej własności w 1811 r. (69,14%, bez wsi uprzemysłowionych 71,14%) stwierdzamy, że procent z 1787 r. jest niższy o 27,02%. Po wyłączeniu wsi uprzemysłowionych z danej dla r. 1811 różnica ta jeszcze się podnosi, dochodząc do 29,02 od sta. Widzimy zatem, że ilość wolnych gospodarstw zagrodniczych wykazała na terenie wielkiej własności pańskiej wzrost przeszło dwukrotnie silniejszy. Jest to dla nas dowodem, że drugie stadium omawianego procesu wcześniej zaistniało w tym rodzaju własności pańskiej.

Ilość gospodarstw kmiecyh stanowiących własność chłopów wykazała w zależności od typu własności pańskiej (tabela IV) zupełnie inną zmienność niż zagrodnicy

⁴⁶ Świadomie popełniamy tu pewną nieścisłość, porównując liczbę obliczoną dla całości powiatu w dawnych granicach z wielkościami uzyskanymi dla drobnej i wielkiej własności pańskiej w granicach powiatu po reformie 1816 r.

i chałupnicy. Mianowicie największy procent kmieci-właścicieli obserwujemy we własności drobnej, za którą podąża średnia, wielką pozostawiając na ostatnim miejscu. Powyższy obraz dowodzi, że największy opór wykupywaniu gospodarstw kmiecych musiała stawiać własność wielka. Przypuszczalnie wpłynął na to fakt dużej ilości użytków rolnych w tej własności, dla których uprawy bez pomocy pańszczyźnianego chłopu był konieczny stosunkowo liczny i kosztowny sprzężaj.

Stwierdzony powyżej wzrost ilości wolnych gospodarstw chłopskich powstał bez wątplenia dwiema drogami: przez wykupno gospodarstw od pana i przez podział istniejących już „własnych” gospodarstw. Ponieważ nie da się zaprzeczyć związkowi przyczynowemu między przyrostem wolnych gospodarstw (zarazem więc aktami wykupna) a przekształcaniem się pańskiego folwarku w kapitalistyczny, zatem akty wykupna gospodarstw, o których mowa, należy uznać za jednostkowe umowy uwłaszczeniowe

Resumując stwierdzamy, że na badanym przez nas terenie proces przekształcania się pańskiego folwarku w kapitalistyczny najprawdopodobniej rozpoczął się w latach siedemdziesiątych XVIII stulecia, najwcześniej na terenie wielkiej własności pańskiej. W konsekwencji tych przemian nastąpiły również zmiany w strukturze wsi, polegające na gwałtownym wzroście ilości chałupników. W 1811 r. wsie wielkiej własności dają już obraz zdecydowanej przewagi chałupniczych gospodarstw. Prócz chałupników wzrasta również, choć znacznie słabiej, ilość gospodarstw kmiecych i zagrodniczych, przy czym odsetek gospodarstw będących własnością chłopów również nie mało się powiększa. Wzrost ów to konsekwencja nie tylko postępującego rozdrobnienia, lecz również mnożących się aktów wykupna, które są najwcześniejszą formą uwłaszczenia. Początki uwłaszczenia wskazać trudno z powodu braku rustykalnych ksiąg gruntowych z XVIII w. W każdym razie wystąpiły one w pewien czas — nie wiadomo jak długi — po przemianach w pańskim folwarku.

W r. 1811 więcej niż trzy czwarte ogólnej ilości gospodarstw stanowiło własność chłopską. Tylko wobec 24,91% ogółu gospodarstw mogło zatem uwłaszczenie *sensu stricto* (regulacja) znaleźć zastosowanie.

Poprzednio zostało wypowiedziane przekonanie, iż fakt istnienia w danej miejscowości przemysłu nie związane go z rolnictwem (jak np. hutniczy i metalurgiczny) musiało wpływać na odmienną przebiegu procesów uwłaszczeniowych. Założenie to stało się podstawą wyłączenia z naszych obliczeń wsi uprzemysłowionych. Obecnie, aby obraz uzyskać pełniejszy a zarazem skontrolować słuszność powyższych założeń, rozpatrzmy pokrótce zmiany zaszłe w uprzemysłowionych miejscowościach.

Na terenie powiatu kozielskiego mamy 7 uprzemysłowionych wsi: Blachownię, Miedary, Goszyce, Kotłarnię, Ortowice, Starą Kuźnię i Sławieccice. Wchodzą one bez wyjątku w skład wielkiej własności pańskiej, należąc do majątków ordynackich ks. Hohenlohe.

Strukturę społeczną tych wsi przedstawia tabela V. Celem ułatwienia porównań dane dla poszczególnych lat zestawiono z informacjami dla całego powiatu.

Wsie uprzemysłowione w 1783 r. dają obraz przewagi gospodarstw zagrodniczych, podobnie jak globalne sumy dla powiatu. Na tym jednak kończą się podobieństwa. Jak widzimy bowiem, odsetek gospodarstw kmiecych jest w miejscowościach uprzemysłowionych znacznie wyższy niż w całym powiecie; podobnie odsetek gospodarstw chałupniczych. Natomiast odnośnie do gospodarstw zagrodniczych obserwujemy procent o wiele niższy, niż to wykazują dane dla całego powiatu.

Nieco odmiennie przedstawia się struktura omawianych wsi w r. 1811. Widzimy tu mianowicie, że procent gospodarstw kmiecych obniżył się dając liczbę mniejszą

niż wsie powiatu razem wzięte. Odsetek gospodarstw zagrodniczych jest znacznie niższy od danych dla powiatu, gospodarstw chałupniczych zaś bardzo poważnie je przekracza. Obraz ogólny jest podobny jak w r. 1783: zarówno ogół wsi powiatu, jak i wsie uprzemysłowione wykazują przewagę gospodarstw chałupniczych, z tym, że we wsiach uprzemysłowionych jest ona o wiele poważniejsza, przenosząc znacznie poziom ogólny liczby gospodarstw.

Tabela V.

	Ilość gospodarstw						
	ogółem 100 ⁰ / ₀	kmie- cych	⁰ / ₀ ogółu	zagrod- niczych	⁰ / ₀ ogółu	chałup- niczych	⁰ / ₀ ogółu
Rok 1783							
we wsiach							
uprzemysłowionych	131	42	32,06	54	41,22	35	26,72
dla całego powiatu	3219	849	26,37	1753	54,46	617	19,17
Rok 1811							
we wsiach							
uprzemysłowionych	251	47	18,72	58	23,10	146	58,18
dla całego powiatu	4753	910	19,15	1791	37,68	2052	43,17

Rozpatrując strukturę nie uprzemysłowionych wsi kozielskiego powiatu w latach 1783—1811 stwierdziliśmy, że ewolucja ich przebiegała w kierunku przekształcania wsi o zdecydowanej przewadze zagrodników na wieś o typie chałupniczym. Analogiczną ewolucję obserwujemy również we wsiach uprzemysłowionych z tym jednakże, że w 1783 r. przewaga zagrodników była w nich o wiele słabsza niż we wsiach pozostałych, przy bardzo już poważnym odsetku gospodarstw chałupniczych. Rok 1811 dał nam na terenie uprzemysłowionych wsi obraz najsilniejszej ze wszystkich rodzajów pańskiej własności przewagi gospodarstw chałupniczych. Okazuje się zatem, że proces przekształcania struktury wiejskiej najwcześniej rozpoczął się we wsiach uprzemysłowionych i już w 1783 r. był znacznie zaawansowany, na co wskazuje duży odsetek gospodarstw chałupniczych z tego czasu. Przez cały uwzględniony przez nas okres przebiegał on w tych wsiach najintensywniej, w r. 1811 jako rezultat dając przytłaczającą przewagę gospodarstw chałupniczych nad pozostałymi.

Obliczenie ilości gospodarstw będących w 1811 r. własnością chłopów we wsiach uprzemysłowionych i zestawienie wyników z danymi dla powiatu daje następujący obraz:

Tabela VI.

	Ilość gospodarstw											
	kmiecyh			zagrodniczych			chałupniczych					
	ogółem	własnych	% ogółu	ogółem	własnych	%	ogółem	własnych	%	ogółem	własnych	%
we wsiach uprzemysłowionych	251	97	38,64	47	3	6,38	58	19	32,75	136	75	51,37
dla całego powiatu	4753	3569	75,09	910	588	64,61	1791	1212	67,67	2052	1769	86,21

Powyższe zestawienie poucza, że odsetek gospodarstw „własnych“ we wsiach uprzemysłowionych w porównaniu z danymi dla powiatu był niezwykle mały, z najsilniejszą różnicą w grupie gospodarstw kmiecych.

Otrzymany wynik stanowi dla nas w pewnym sensie niespodziankę. Poprzednio bowiem stwierdziliśmy we wsiach uprzemysłowionych bardzo silny rozwój, szczególnie intensywne przekształcanie się ich struktury. Tymczasem rozpatrzenie stosunków własnościowych w tych wsiach dało obraz wręcz przeciwny: zasadniczego zacołania w zestawieniu z przeciętnymi wielkościami dla całości powiatu.

Niezwykle mała ilość „własnych“ gospodarstw we wsiach rozpatrywanych obecnie dowodzi, że istnienie w danej miejscowości ciężkiego przemysłu wpłynęło na znaczne przyspieszenie i uintensywnienie przekształcania struktury społecznej w kierunku powiększania się ilości gospodarstw chałupniczych. Równocześnie jednak przemysł powodował bardzo silne zahamowanie procesu znoszenia (ograniczania) pańszczyźnianych powinności, które najdalej posunęło się w odniesieniu do gospodarstw kmiecych. Fakt stwierdzony na ostatku znajduje wytłumaczenie w niezaprzeczalnie wielkim popycie na sprzężaj dla transportu surowca (rudę, drewna) dla hut i fabryk metalurgicznych. Sprzężaju tego w najpoważniejszej mierze dostarczali pańszczyźniani kmiecie, częściowo zapewne także zagrodnicy⁴⁷. Nic dziwnego zatem, że opór pana przeciw wykupywaniu tych gospodarstw (jednoznacznemu z poważnym obniżeniem ich pańszczyzn) musiał być szczególnie silny.

W wyniku dużej intensywności zjawisk pozostających w związku z istnieniem w danej miejscowości przemysłu i jego rozwojem, nie ulega wątpliwości, że równoczesne lub nieco później występujące przemiany w pańskim folwarku i ich wpływ na strukturę i stosunki własnościowe wsi musiały ustąpić na plan dalszy i ulec zatarciu. Wobec powyższego okazuje się, że wyłączenie uprzemysłowionych wsi z rozważań na temat całego powiatu było nie tylko celowe, lecz nawet konieczne.

III. PRZEBIEG I REZULTATY REGULACJI

Regulacja (*Regulirung*) w myśl § 6 edyktu z 14 września 1811 r.⁴⁸ polegała na nadaniu chłopu na własność gospodarstwa z równoczesnym zwolnieniem go z większości pełnionych dotychczas pańszczyzn. W tym znaczeniu terminu tego używają współczesne akty ustawodawcze, ówczesna praktyka administracyjna i późniejsza literatura naukowa. Podobnie w niniejszej rozprawie termin ów znajdzie zastosowanie.

Na wstępie streścimy w krótkości poglądy ważniejszych autorów dotyczące regulacji. Ponieważ jednak dotyczą one wszystkie całości Śląska, poświęcimy mniej

⁴⁷ W księgach gruntowych klucza sławieckiego czytamy: „Allodialien (bestehend) ... in dem Messingwerke nebst den jederzeit dazü geschlagen gewesenenen Diensten und Unterhanen und dem Dienstzwang über dieselben und die Messingbediente ... dem Eisenhammer zu Schlawentzitz mit den dazü geschlagen gewesenenen Unterthanen und deren Posteritaet ...“ (por. Arch. KGK, Cosel, B—41, l. inw. 83a, wierzitelny wyciąg hipoteczny). W recesach regulacyjnych kmiecie z Ortowic (Ibidem, O—4, l. inw. 674) i Goszyc (Ibidem) mowa jest o zwolnieniu „von allen bisherigen Robothen und Diensten, die sie (kmiecie) theils beim Betrieb der Herrschaftlichen Eisen-Werke, theils bei der Dominial-Oeconomie wöchentlich zu 5 Tagen ... geleistet haben ...“. Podobna wzmianka w recesie z Miedar (Ibidem, M—13, l. inw. 533—534) o 6 dniach w tygodniu świadczonych „mit Gespann bey den herrschaftlichen Frischfeuern zu Medar und Blechhammer ...“ i w recesie z Blachowni (Ibidem, B—3, l. inw. 46), gdzie mowa o zniesieniu powinności, które chłopci dotąd „ausschliessend zum Bedarf der Blechhütte alle Tage in der Woche geleistet haben“.

⁴⁸ Edikt die Regulirung der gutsherrlichen und bauerlichen Verhältnisse betreffend. Vom 14-ten September 1811, GS 1811, nr 52, s. 281. Skróót: RE

uwagi przytaczanym przez nich liczbom szczegółowym, które prócz ogólnego zorientowania niewiele więcej przynoszą nam pożytku.

Zaczynamy od Th. Schücka i jego „Materialien zur Beurtheilung der Erfolge des Regulirungsediktes vom 14 September 1811 und der Verordnung vom 13 Juli 1827“ z połowy XIX wieku. Z pomieszczonych tam stwierdzeń jedno wywarło zasadniczy wpływ na całą późniejszą literaturę przedmiotu. Skonstatował on mianowicie, że regulacja gospodarstw zagrodniczych w czasie do 1846 r. miała rozmiary znikome i zupełnie nie zasługujące na uwagę. Do r. 1827 bowiem opór panów i władz państwowych ograniczył te regulacje do minimum; reszty dokonało rozporządzenie z 13 lipca 1827 r., które praktycznie wykluczyło regulację zagrodników, tak że w latach 1827—1846 tylko dziesięć regulacji zagrodniczych na całym Górnym Śląsku mogło zostać w myśl tego rozporządzenia przeprowadzonych⁴⁹. Regulacje gospodarstw kmiecych (którymi głównie zajmuje się Schück) dokonywane były mniej więcej w połowie za odszkodowaniem w ziemi, w połowie zaś za rentę⁵⁰. Odszkodowanie w kapitale miało należeć do rzadkości. Regulacja w trybie postępowania pozaustawowego (z zupełnym pominięciem Komisji Generalnej) miała — według niego — pojawić się dopiero w ostatnich latach przed 1846 r.⁵¹.

Z obszernego dzieła Knappa, „Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preussens“⁵² przytoczymy następujące spostrzeżenia: do r. 1815, kiedy to został w wykonaniu zawieszony, edykt regulacyjny znalazł tylko znikome zastosowanie z powodu toczących się podówczas wojen⁵³. Realizacja jego była powolna i rozwlekła, przede wszystkim z powodu braku jakichkolwiek terminów prekluzyjnych dla przeprowadzenia reformy⁵⁴. Regulację gospodarstw kmiecych należy wedle niego uznać za zakończoną w r. 1848⁵⁵. Wiadomości o regulacji gospodarstw zagrodniczych Knapp przejął dosłownie z Schücka i — zestawivszy je z niewątpliwie nieznaczną ilością regulacji drobnych gospodarstw (kleine Stellen) dokonanych po 1850 r. — doszedł do wniosku, że w czasie od 1816 do 1850 większość gospodarstw wyłączonych od regulacji (= zagrodniczych i chałupniczych) uległa likwidacji. Likwidacja ta polegała na przekształceniach tego rodzaju, iż „ustawodawstwo z 1850 r. nie mogło już wobec nich znaleźć zastosowania“. Mogły one zaistnieć jako „włączenie osadzanych dotąd gospodarstw do folwarku, obojętnie czy drogą umowy, czy — zapewne rzadziej — bezprawnymi środkami; przez przejście tych gospodarstw w... stosunek dzierżawny, w którym nie było już śladów poddaństwa, wreszcie przez to, że opróżnione gospodarstwo włączano do folwarku lub oddawano ponownie w ręce chłopskie, tym razem już tylko w dzierżawę. Ostatni przypadek — zmiana stosunku przy ponownym obsadzeniu gospodarstwa — jest tak naturalny, że nawet nigdzie (w źródłach) specjalnie go nie wymieniono“⁵⁶.

Poglądy Ziekurscha zamieszczone w jego dziele o agrarnej historii Śląska⁵⁷ są od poprzednich o wiele bogatsze i rzucają więcej światła na interesujące nas zagadnienie. Zdaniem tego autora, deklaracja z 29 maja 1816 przez swe ograniczenia głównie

⁴⁹ Schück, Materialien..., s. 47—48.

⁵⁰ Ibidem, s. 84—85.

⁵¹ Ibidem, s. 100.

⁵² Knapp G. Fr., Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preussens, Theil I—II, Leipzig 1887.

⁵³ Ibidem, s. 171.

⁵⁴ Ibidem, s. 191.

⁵⁵ Ibidem, s. 270.

⁵⁶ Ibidem, s. 283—284. Nie ulega wątpliwości, że w ślad za Knappem ten sam pogląd wypowiadają również Goltz Th., Geschichte der deutschen Landwirtschaft, Bd. II, Das neunzehnte Jahrhundert, Stuttgart und Berlin, s. 153, 188; Dessmann G., Geschichte der schlesischen Agrarverfassung, Strassburg 1904, s. 151 i wielu innych.

⁵⁷ Por. przypis 5.

dotyczące „wieku“ gospodarstw wykluczyła od regulacji „sięgające setek gospodarstwa kmiecie, po r. 1749 zakładane przez wielkich właścicieli ziemskich“⁵⁸. Odnosnie do zagrodników Ziekursch stwierdził, że w wyniku ograniczeń edyktu regulacyjnego wobec zagrodników „co najmniej w niektórych powiatach Polskiego (= Górnego) Śląska“ przystąpiono do likwidacji gospodarstw tego typu. Jako przykład podał powiaty: raciborski, toszecko-gliwicki i strzelecki⁵⁹.

Rezultaty regulacji zagrodników w czasie od 1816 do 1846 Ziekursch podał idąc w ślad za Schückiem. Mówiąc o realizacji edyktu z 14 IX 1811 stwierdzał tylko ogólnikowo, że w ramach ustaw z 1811, 1816 i 1827 r. była ona zahamowana przez opór właścicieli ziemskich stawiany inicjatywie wychodzącej od chłopów. Do 1838 r. uregulowano⁶⁰ — wedle niego — 4560 kmieci (na około 8000 gospodarstw kmiecych nie będących własnością chłopską), z czego 75% w zamian za odszkodowanie w gruncie⁶¹. W czasie tym miało likwidacji ulec blisko 270 gospodarstw kmiecych. W okresie 1838—1848 Ziekursch zauważył uderzająco małą ilość regulacji dokonywanych przy współudziale Komisji Generalnej. Cytowany autor nie zdołał stwierdzić ilości gospodarstw uregulowanych w latach 1847 i 1848. W 1849 r. uregulowano tylko 76 gospodarstw o przeciętnym areale 12,5 morgów, z czego autor wnioskuje, że były to gospodarstwa zagrodnicze. Informacje o regulacjach przeprowadzanych w latach 1850—1858 Ziekursch podał za Schückiem⁶², wyrażając przypuszczenie po obliczeniu przeciętnego obszaru regulowanych gospodarstw, że były to gospodarstwa zagrodnicze i chałupnicze. Jako konsekwencje regulacji Ziekursch wymienił skurczenie się areалу gospodarstw chłopskich przez świadczone w gruncie odszkodowania i późniejsze parcelacje uwłaszczonych gospodarstw kmiecych oraz niezwykle gwałtowny wzrost ilości drobnych gospodarstw chłopskich⁶³.

Zestawione powyżej wypowiedzi nie są kompletne ani wyczerpujące. Służą tylko dla ogólnego zorientowania w poglądach dotąd panujących w literaturze.

Zasadniczą cechą i podstawowym błędem przytoczonych stwierdzeń jest, że uwłaszczenie w ogóle utożsamiają one z realizacją ustawodawstwa uwłaszczeniowego. Tymczasem nie ulega wątpliwości, że w formacjach antagonistycznych żadne z zasadniczych przekształceń ustroju społeczno-ekonomicznego nie bierze swego początku w działalności ustawodawczej państwa, lecz w spontanicznie posuwającym się rozwoju sił i środków wytwórczych społeczeństwa. Ustawodawstwo uwłaszczeniowe pojawiło się dopiero w momencie, gdy zasadniczy proces na naszym terenie już się był rozpoczął; stąd więc rola jego streszczała się tylko do ujednolicania, systematyz-

⁵⁸ Ibidem, s. 333.

⁵⁹ Ibidem, s. 329.

⁶⁰ Ibidem, s. 335—348. Ziekursch, aby określić rezultaty regulacji, ustalał ilość gospodarstw nie będących własnością chłopską. Na wstępie stwierdził na przykładzie powiatu pszczyńskiego silne pomnożenie się gospodarstw kmiecych po r. 1767 i następnie po 1806 r. ich gwałtowną likwidację, doprowadzającą niekiedy (np. w pow. raciborskim, bytomskim, lublinieckim czy namysłowskim) do trwałego obniżenia ich globalnej sumy. Następnie w rezultacie bardzo ogólnego szacunku przyjął, że z istniejących w 1817 r. na Górnym Śląsku 10962 gospodarstw kmiecych ogromną większość (ok. 8.000) stanowiły „unerbliche Lassgüter“. W 1817 r. było na Górnym Śląsku 18.737 zagrodników, w czym 4.849 było właścicielami swych gospodarstw; ok. 2.000 gospodarstw powstało już od razu jako „własne“ przy kolonizacji fryderycjańskiej; w wyniku otrzymuje że ok. 12.000 gospodarstw zagrodniczych nie stanowiło własności chłopskiej. Zakładając w oparciu na literaturze, że stosunek gospodarstw chałupniczych będących i nie będących własnością chłopską jest identyczny, jak to miało miejsce w odniesieniu do gospodarstw zagrodniczych, Ziekursch przyjął wreszcie, że spośród istniejących w 1817 r. 18.829 gospodarstw chałupniczych ok. 13.500 nie stanowiło własności chłopskiej.

⁶¹ Ibidem, s. 343—344.

⁶² Schück Th., Ober-Schlesien, s. 171.

⁶³ Ziekursch, op. cit., s. 350.

zowania, może upowszechniania zachodzących zmian. Ażeby zatem ująć w całość procesy regulacji (uwłaszczenia *sensu stricto*), należałoby cofnąć się wstecz poza r. 1811 i starać się ująć w cyfry zachodzące w tym czasie przemiany.

W innym miejscu mieliśmy już sposobność zwrócić uwagę na trzy odmienne typy procedury zmierzającej do uwłaszczenia⁶⁴. Pierwszy z nich, określony przez nas jako pozaustawowe postępowanie uwłaszczeniowe, stanowił swobodne negocjacje stron prowadzące do zawarcia umowy prawa prywatnego pod względem materialnym ani formalnym nie kontrolowanej przez żadne władze. Omawiając ów rodzaj postępowania stwierdziliśmy, że przed 1811 r. stanowiło ono jedyną formę, w której można było przeprowadzać uwłaszczenie⁶⁵.

Powyższe spostrzeżenie dotyczące formy nie jest jednak wystarczające. Chodzi bowiem o bliższe określenie, które spośród prywatnoprawnych umów z okresu przed 1811 r. należy uznać za uwłaszczeniowe. Właściwe kryterium leży nie w formie umowy ani rodzaju poprzedzających ją rokowań, lecz obok stwierdzonych już poprzednio związków ze zmianami w pańskim folwarku, w treści jej postanowień. Tak zatem przed 1811 r. uwłaszczeniowym będzie każdy kontrakt kupna-sprzedaży gospodarstwa chłopskiego, które przed momentem wykupna istniało jako własność pana obsadzana przez chłopów, byle tylko przedmiot umowy po raz pierwszy przechodził z rąk pana na własność chłopską. Gdy z takim kontraktem kupna-sprzedaży połączono było obniżenie powinności do zaledwie kilkunastu dni w roku, co stanowiło regułę na badanym terytorium, wówczas mamy do czynienia z klasyczną umową regulacyjną. Różnicę stanowił tu tylko rodzaj i wysokość odszkodowania, którym w naszym wypadku jest cena kupna, myśl zaś edyktu z 14 IX 1811 połowa lub trzecia część gruntów chłopów, co zresztą też nie wyklucza odszkodowania w rencie lub kapitale, o ile taką była wola stron. Prócz tego w recesach regulacyjnych znoszono tylko na ogół więcej wzajemnych uprawnień i obowiązków.

Niestety posiadany materiał źródłowy nie pozwala na przedstawienie przebiegu, kolejnych nasileń ani wyniku uwłaszczenia w czasie przed 1811 r. Mogące bowiem w tym wypadku być podstawą stare księgi gruntowe (na których miejsce wprowadzono księgi przez nas wykorzystane) nie doszły do naszych rąk i nie wiadomo nawet, czy w ogóle się zachowały. Wiadomości zaś pomieszczone w nowych księgach jako kontynuacji dawnych rzadko tylko informują o wykupnie gospodarstw od pana, które miały miejsce w XVIII w., stąd więc nie pozwalają sporządzić żadnych ścisłych zestawień.

Zesumowanie posiadanych fragmentarycznych informacji daje nam kwotę 439 gospodarstw wykupionych od pana przed 1811 r. Z tego 221 gospodarstw przypada na gospodarstwa chałupnicze; o wykupnie gospodarstw zagrodniczych zebraliśmy 160 wzmianek, o kmiecych zaledwie 58. Ilościowy stosunek naszych informacji odpowiada w ogólnych zarysach stwierdzonemu w poprzednim rozdziale przyrostowi ilości gospodarstw chłopskich, który najsilniej zaznaczył się w gospodarstwach chałupniczych.

Wspomniano już poprzednio, że przemiany zachodzące we wsi wykazują dwa etapy, z których pierwszy polega na zwiększaniu się ilości wolnych chałupników, drugi na uchylaniu chłopskich, głównie kmiecych i zagrodniczych powinności, co między innymi dokonywano drogą wykupna tych gospodarstw od pana. Zebrany przez nas materiał dowodzi, że już od r. 1765 narasta zupełnie wyraźnie ilość aktów wykupna w stosunku do gospodarstw kmiecych i zagrodniczych. Mogłoby się zatem wydawać, że z drugim stadium (późniejszym) stykamy się na naszym terenie w połowie siódmego dziesięciolecia XVIII w.

⁶⁴ Orzechowski K., Postępowanie uwłaszczeniowe na Górnym Śląsku, Przegląd Zachodni 1952, nr 1/2 *passim*.

⁶⁵ Ibidem, s. 181.

Brak śladów wcześniejszego etapu w przekształceniach struktury wiejskiej (pomnożenie ilości wolnych chałupników) w zebranych przez nas materiale tłumaczyć można szczególną fragmentarycznością i niedokładnością informacji dotyczących gospodarstw chałupniczych. Wystarczającym dowodem, że takie niedokładności istniały, są dane dla lat 1765—1784. W czasie tym bowiem, mimo że jak stwierdziliśmy, gospodarstwa chałupnicze wzrastały o wiele gwałtowniej niż zagrodnicze, dane nasze wykazują o 26 aktów wykupna gospodarstw chałupniczych mniej niż zagrodniczych.

Zagęszczenie się aktów wykupna gospodarstw kmiecych i zagrodniczych od 1765 r. zdaje się wskazywać, że w powiecie naszym późniejsze stadium przemian strukturalnych wsi rozpoczęło się już w tym czasie. W poprzednim rozdziale niniejszych uwag właśnie połowę siódmego dziesięciolecia XVIII w. uznaliśmy za przypuszczalny początek przemian pańskiego folwarku, nieznacznie wyprzedzający rozpoczęcie interesujących nas przemian w strukturze wiejskiej. Gdyby zatem można zaufać obrazowi, który daje nasz fragmentaryczny materiał, należałoby początek przemian pańskiego folwarku cofnąć wstecz jeszcze bardziej. Jak dalece trzeba by to uczynić — przypuścić trudno.

Powyżej stwierdziliśmy, że akty wykupna gospodarstw chłopskich od pana stanowią najwcześniejszą formę uwłaszczenia chłopów. Niemniej jednak przytoczone sumy aktów wykupna, o których wzmianki zaczerpnęliśmy z ksiąg gruntowych, nie mogą być w całości uznane za statystykę wyników uwłaszczenia w trybie postępowania pozaustawowego przed 1811 r. Musimy bowiem pamiętać o fakcie stwierdzonym poprzednio, tzn. o gwałtownym wzroście gospodarstw chałupniczych w ogóle, wolnych zaś chałupników w szczególności. Wzrost ten każe nam się domyślać w poszczególnych kontraktach kupna-sprzedaży gospodarstw chałupniczych nie tylko wykupna gospodarstw dotąd istniejących jako pańskie i obsadzanych chłopami, lecz również kupna od pana gospodarstw nowych, świeżo od folwarku odłączonych kawałków gruntu, na których potem nabywca budował swą chałupę. Tych zaś kontraktów niesposób uznać za uwłaszczenie. Podobnie nic wspólnego z uwłaszczeniem *sensu stricto* nie mają znane nam wypadki (do powyższego zestawienia jednak nie wliczone), w których pan sam budował chałupnicze zabudowania i dopiero potem te gospodarstwa, od razu jako wolne, rozprzedawał chłopom.

Dla sprawdzenia przedstawionych wątpliwości przeprowadzimy następujące porównanie: Według naszych informacji przed 1811 r. wykupiono 221 gospodarstw chałupniczych; dodając do tego 123 gospodarstwa uregulowane po 1811 r. (por. aneks III) otrzymujemy sumę 344 uregulowanych gospodarstw. Tymczasem „jak się okazuje z ujęcia z 1787 r., w czasie tym w powiecie kozielskim było zaledwie 125 gospodarstw chałupniczych obciążonych całkowitym wymiarem pańszczyzn, co w przybliżeniu powinno odpowiadać ilości gospodarstw chałupniczych nie stanowiących chłopskiej własności. Gwałtowny przyrost chałupników po 1787 r. przebiegał najoczywistej w kierunku tworzenia nowych wolnych (= „własnych“) gospodarstw chałupniczych, co powyżej stwierdziliśmy na podstawie danych statystycznych i co było naturalną i konieczną konsekwencją zmian w pańskim folwarku. Dlatego też wydaje się zupełnie wykluczone, by po 1787 r. wzrost ilości gospodarstw chałupniczych nie stanowiących własności chłopskiej mógł przybrać szersze rozmiary. W rezultacie nie pozostaje nic innego jak stwierdzić, że wydobyta z ksiąg gruntowych suma 221 wykupionych gospodarstw chałupniczych zawiera znaczny procent nie uwłaszczonych, lecz po prostu nabytych od pana gospodarstw, najczęściej kawałków gruntu, na których potem założono chałupnicze gospodarstwa.

Pozaustawowe postępowanie prowadzące do regulacji miało zastosowanie nie tylko przed wydaniem edyktu z 14 IX 1811 r.⁶⁶. Dla przedstawienia przebiegu i rezultatów

⁶⁶ Ibidem, s. 182.

regulacji przeprowadzanej w tym trybie po 1811 r. rozporządzamy bardziej kompletnym, przez to więc wiarygodniejszym materiałem źródłowym, zaczerpniętym ze współczesnych ksiąg gruntowych. Poniższa tabela sumuje zebrane informacje odrębnie dla poszczególnych rodzajów własności pańskiej⁶⁷. Odnosnie do gospodarstw chałupniczych zebrano wyłącznie te dane, gdzie nie ulegało wątpliwości, iż mamy do czynienia z regulacją. Stąd też ilość regulacji chałupniczych jest zapewne mniejsza niż w rzeczywistości.

Tabela VII

Rok	w trybie pozaustawowym we własności pańskiej								
	wielkiej			średniej			drobnej		
	uregulowano gospodarstw								
	km	zg	ch	km	zg	ch	km	zg	ch
1811	1	—	2	—	17	4	—	3	—
1812	—	—	1	—	—	—	—	—	—
1813	—	1	9	—	—	—	—	—	—
1814	—	—	2	1	—	—	—	—	—
1816	—	—	—	—	1	1	—	—	1
1817	1	—	1	—	1	—	—	2	—
1818	5	—	—	1	—	—	—	—	—
1819	—	—	1	1	—	—	—	—	1
1821	—	—	—	—	—	1	—	—	—
1822	1	—	—	—	—	—	—	—	—
1824	5	—	—	—	—	—	—	—	—
1826	—	—	—	—	1	—	—	—	—
1828	—	—	1	—	—	—	—	—	—
1832	—	—	—	—	—	1	—	—	—
1836	—	2	—	—	1	—	—	—	—
1847	—	—	—	—	1	—	—	—	—
1851	—	—	—	—	—	1	—	—	—
1852	—	—	—	—	—	2	—	—	—
1853	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Razem	13	3	17	3	22	11	—	5	2

Zacznijmy od podsumowań. Ogółem biorąc z czasu po 1811 r. znamy zaledwie 76 wypadków regulacji gospodarstw w trybie pozaustawowego postępowania. Jak więc widać, wzięwszy nawet pod uwagę ewentualne braki naszego zestawienia, szczególnie

⁶⁷ Przy omawianiu przebiegu i wyników regulacji po 1811 r. należy dokonać ponownego podziału własności pańskiej na wielką, średnią i drobną, ponieważ w międzyczasie areał użytków rolnych wielu majątków uległ zmianie. Za kryterium przyjęto zmiany areału tylko te wszystkie, które wystąpiły przed przeprowadzeniem w danych majątkach zasadniczej regulacji. Zatem wieś, w której przeprowadzono uwłaszczenie, gdy jeszcze wchodziła w skład większego kompleksu majątków, skoro nawet później zaczęła wieś żywot odrębny z bardzo nieznacznym areałem folwarcznych użytków rolnych, mimo wszystko zaliczamy do tego rodzaju własności pańskiej, jaki stanowiła w czasie przeprowadzania w niej zasadniczej reformy. W ten sposób postępując, jako własność wielką wyodrębniliśmy wsie nr 1—36, 39—67, 69, 79—82, jako średnią nr 37, 38, 68, 70—78, 83—90, 98, 99, 104—106, 108, 109; własność małą pozostaje bez zmiany.

w grupie gospodarstw chałupniczych, nie można — jak to czynił Ziekursch⁶⁸ — przywiązywać do „dobrowolnej ugody stron“ zbyt dużego znaczenia w procesach uwłaszczeniowych po 1811 r. Liczba uregulowanych w ten sposób gospodarstw jest za mała (1,6% ogółu gospodarstw, zaś 6,42% ogółu gospodarstw nie stanowiących własności chłopskiej), by miała w decydujący sposób zaważyć na losach bardzo licznych gospodarstw zagrodniczych i chałupniczych (których uwłaszczenie Ziekursch w głównej mierze wiązał z postępowaniem pozaustawowym).

Bezpośrednią przyczyną małego zastosowania procedury pozaustawowej był niewątpliwie silny opór właścicieli ziemskich, trudny do przełamania dla chłopów. Biorąc pod uwagę poszczególne rodzaje własności pańskiej obserwujemy, że przeszło połowa „pozaustawowych“ regulacji (36 wypadków) miała miejsce na terenach własności średniej. Na drugim miejscu po niej stoi własność wielka z 33 wypadkami. Mała własność wykazuje tylko 7 gospodarstw uregulowanych w tym postępowaniu.

Najwyższa liczba „pozaustawowych“ regulacji na terenie średniej własności powstała dzięki dwu wsiom (Ligota Wielka i Gierałtowice), gdzie 25 gospodarstw w ten sposób przeszło w ręce chłopskie. Musiały tam najoczywściej działać specyficzne, nie znane nam bliżej okoliczności. Skoro od ogólnej liczby gospodarstw uregulowanych na terenie średniej własności w trybie postępowania pozaustawowego odejmiemy wspomnianych 25, otrzymamy wynik niższy od ilości regulacji tego rodzaju w wielkiej własności pańskiej. W ten sposób można by wnosić, że opór przeciw wykupnu gospodarstw przez chłopów był najsłabszy u wielkich właścicieli w ogóle i w oderwanych wypadkach u średnich.

Ze znanych 76 regulacji w trybie pozaustawowym 30 przypada na gospodarstwa chałupnicze, tyleż na zagrodnicze, zaledwie 16 na kmiece. Biorąc za podstawę ilość gospodarstw danego typu, nie stanowiących własności chłopskiej, obliczamy wielkości względne otrzymując, że w trybie postępowania pozaustawowego uregulowano 4,96% gospodarstw kmiecych, 5,18% gospodarstw zagrodniczych i 10,60% chałupniczych. Zdecydowana przewaga gospodarstw chałupniczych w tym trybie uregulowanych wzrosłaby jeszcze bardziej, gdyby doliczyć do nich 41 gospodarstw uregulowanych w 1832 r. na terenie wielkiej własności (w ordynacji ks. Hohenlohe). Gospodarstwa te zostały poddane ponownie — formalnej już — regulacji w 1855 r. i wtedy dopiero założono dla nich folia w księgach gruntowych, wpisując tytuł własności na rzecz chłopów. W ten sposób ilość uregulowanych chałupników w trybie procedury pozaustawowej wzrosłaby do 71 wypadków, czyli 25,09% ogółu gospodarstw chałupniczych nie stanowiących chłopskiej własności.

Przedstawiony stosunek ilościowy regulacji „pozaustawowych“ ma swe głębokie uzasadnienie w sytuacji, która istniała w pierwszej połowie XIX w. Jak wiadomo, w czasie tym wobec gospodarstw zagrodniczych obowiązywały poważne ograniczenia, których wyrazem było rozporządzenie z 13 VII 1827⁶⁹, gospodarstwa chałupnicze zaś nie były objęte żadną z ustaw uwłaszczeniowych.

Patrząc na tabelę VII pod kątem czasu występowania „pozaustawowej“ regulacji stwierdzamy: Regulacje gospodarstw kmiecych występowały tylko na terenie wielkiej i średniej własności; przebiegają one w okresie do 1824 r. włącznie, z wyraźnym nasileniem w latach 1817—24. Jak zobaczymy poniżej, nasilenie to zbiega się mniej więcej z zagęszczeniem regulacji kmiecych przeprowadzanych za pośrednictwem Komisji Generalnej. Na podkreślenie zasługuje jeszcze jedna ciekawa okoliczność. Mia-

⁶⁸ Ziekursch, op. cit., s. 348.

⁶⁹ Verordnung zur näheren Bestimmung des Art. 5 Buch. a. der Deklaration vom 29. Mai 1816, wegen Regulirung der gutherrlichen und bäuerlichen Verhältnisse in der Anwendung an die Gärtner und andere Besitzer geringer Rustikalstellen in Oberschlesien u. s. w. Vom 13. Juli 1827, GS 1827, nr 1078, s. 79.

nowicie w szeregu wypadków porównanie wpisów z ksiąg gruntowych z recesami regulacyjnymi danej wsi dowiodło, iż wykupno gospodarstw kmiecych zaledwie o kilka miesięcy wyprzedziło podpisanie formalnej umowy uwłaszczeniowej z pozostałymi kmiectami⁷⁰. Nie ulega zatem wątpliwości, że wykupno nastąpiło już w trakcie toczącego się postępowania. Jakże we wspomnianych wypadkach działały przyczyny, tylko domyślać się można, bo akta nie dają żadnych konkretnych wskazówek. Nie jest więc wykluczone, że wykupno gospodarstw było w tym wypadku jedynie przyjęciem odmiennej formy odszkodowania: w sumie pieniężnej zamiast odstępowania części gruntów, w odróżnieniu od kmiect objętych formalną regulacyjną umową. Możliwe jest również, że był to po prostu sposób skrócenia — w indywidualnym wypadku — zbyt przewlekłego postępowania.

Regulacje gospodarstw zagrodniczych wystąpiły we wszystkich rodzajach własności pańskiej ze średnią na pierwszym miejscu. Nie wykazują one okresu specjalnego nasilenia.

Wreszcie regulacje gospodarstw chałupniczych; są one najliczniejsze na terenie wielkiej własności, gdzie skupiają się w latach 1811—1817. Poza tym występują sporadycznie.

*

Dla poznania przebiegu regulacji w powiecie kozielskim zestawiliśmy chronologicznie w aneksie II. wszystkie znane nam umowy regulacyjne, które zawarto w trybie postępowania formalnego i bezformalnego.

Zesumowawszy dla poszczególnych lat uregulowane gospodarstwa otrzymujemy wielkości następujące:

Tabela VIII

Rok	Uregulowano				Rok	Uregulowano			
	km	zg	ch	ogółem		km	zg	ch	ogółem
1817	48	—	—	48	1845	—	5	—	5
1818	9	9	—	18	1846	—	1	—	1
1819	73	—	—	73	1848	—	2	—	2
1820	66	—	—	66	1849	—	13	—	13
1821	54	3	—	57	1850	—	100	4	104
1822	12	—	—	12	1851	—	81	3	84
1823	—	2	—	2	1852	—	30	—	30
1824	7	—	—	7	1853	—	65	1	66
1825	—	4	—	4	1854	—	2	—	2
1827	—	1	—	1	1855	—	32	42	74
1828	—	11	—	11	1856	—	—	1	1
1829	4	1	—	5	1857	—	—	32	32
1830	6	1	—	7	1858	—	8	8	16
1834	—	17	—	17	1859	—	—	1	1
1840	—	3	—	3	1872	—	—	1	1
1844	—	5	—	5	Razem	279	396	93	768

Powyższe zestawienie umożliwia następujące obserwacje:

⁷⁰ Np. gospodarstwa kmieccie nr 6 i 9 w Byczynicy, wykupione od pana we wrześniu 1818, tzn. na 6 miesięcy przed podpisaniem recesu (27 III. 1819) oraz gospodarstwo nr 50 wykupione w 1818 r i nr 36 wykupione w sierpniu 1822 r. w Polskiej Cerkwi; reces regulacyjny dot. gospodarstw kmiecych został w tej wsi zawarty dopiero 22 VI 1830 (Arch. KGK., Cosel, N-28, l. inw. 631), ale postępowanie uwłaszczeniowe zostało wszczęte jeszcze przed 1819 r.

1. Na badanym terytorium uznać należy regulację za skończoną w 1858 r., tj. przed prekluzyjnym terminem 31 grudnia 1858, wprowadzonym przez ustawę z 16 III 1857⁷¹. Dwa wypadki regulacji gospodarstw chałupniczych z 1859 i 1872 r. nie przeczą powyższemu, tym bardziej, że postępowanie, które doprowadziło do ich zawarcia, wszczęte zostało już w 1851 r. Stąd dalszy wniosek, że ustawa prekluzyjna nie wywarła w powiecie kozielskim żadnego wpływu na badane procesy.

2. Regulacja gospodarstw kmiecych przebiegała w okresie od 1817 do 1830 r. włącznie. Zasadnicze nasilenie przypada na czas do 1822 r.; pozostałe regulacje (3 umowy) to wypadki, gdy postępowanie uwłaszczeniowe nadmiernie się przeciągnęło^{71a}. Można zatem przyjąć, że regulacja kmieci jako zjawisko częste kończy się w 1822 roku.

3. Regulacja gospodarstw zagrodniczych pojawia się w 1821 r. najpierw przez dłuższy okres jako zjawisko sporadyczne. Pewne nasilenie ich zaznacza się od lat trzydziestych; staje się ono znacznym dopiero w 1849 r., zapewne jako skutek buntów chłopskich z okresu Wiosny Ludów^{71b} i rozporządzenia z 20 XII 1848 r.⁷². Wysoka ilość regulacji zagrodniczych z lat 1850—1855 jest niewątpliwie konsekwencją ustawy z 2 III 1850⁷³. Zakończenie procesu jako zjawiska częstego przypada na rok 1855 wzgl. 1858.

4. Regulacja gospodarstw chałupniczych w trybie postępowania formalnego czy bezformalnego jest w ogóle zjawiskiem sporadycznym. Pewnego nasilenia w latach 1855 i 1857 nie można uznać za przejaw określonego procesu, w pierwszym bowiem wypadku chodzi tu o „ulegalizowanie“ uwłaszczenia dokonanego w trybie postępowania pozaustawowego (kontrakt kupna-sprzedaży) w r. 1832; w pozostałym zaś, dotyczącym tak jak poprzednie wsi ordynackich ks. Hohenlohe, mamy najoczywistej do czynienia z konsekwencją złożenia przez pana wniosków o charakterze ogólnym.

5. Regulacje kmieci i zagrodnicze wykazują charakterystyczne zgrupowanie. Miałowicie zagęszczenia ich występują bezpośrednio po wydaniu ustaw umożliwiających ich przeprowadzenie. I tak u gospodarstw kmiecych nasilenie występuje od 1817 r. tj. po opublikowaniu deklaracji z 29 V 1816⁷⁴ i rozporządzenia z 20 VII 1817 r.⁷⁵, u zagrodniczych zaś w 1849, po ustawie z 20 XII 1848.

Dla poczynienia dalszych spostrzeżeń rozpatrzmy nasze dane w zależności od rodzaju własności pańskiej.

⁷¹ Gesetz, betreffend die Präklusion von Ansprüchen auf Regulierung der gutsherrlichen und bauerlichen Verhältnisse Behufs der Eigenthums-Verleihung. Vom 16. März 1857, GS 1857, nr 4650, s. 235.

^{71a} Np. w Polskiej Cerkwi (umowa z 22 VI 1830), gdzie postępowanie zostało wszczęte jeszcze przed 1819 r. (por. Arch. KKG., Cosel, N-28, 1. inw. 631).

^{71b} Chłopi buntując się niejednokrotnie wymuszali na panach zniesienie dotychczasowych pańszczyzn (por. np. Schlesische Zeitung z 31 marca i 1 kwietnia 1848 oraz Popiołek K., Polska „Wiosna Ludów na Górnym Śląsku, Poznań 1948, s. 10 i nast.). Wykorzystane przez nas akta jednak nie zawierają ani jednej wzmianki o tego rodzaju wypadkach na terenie pow. kozielskiego.

⁷² Verordnung, betreffend die interimistische Regulierung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in der Provinz Schlesien. Vom 20 Dezember 1848, GS 1848, nr 3079, s. 427.

⁷³ Gesetz, betreffend die Ablösung der Reallasten und die Regulierung der gutsherrlichen und bäuerlichen Verhältnisse. Vom 2. März 1850, GS 1850, nr 3233, s. 77.

⁷⁴ Deklaration des Edikts vom 14-ten September 1811, wegen Regulierung der gutsherrlichen und bäuerlichen Verhältnisse. Vom 29sten Mai 1816, GS 1816, nr 358, s. 153.

⁷⁵ Verordnung wegen Organisation der Generalkommissionen und der Revisions-Kollegien zur Regulierung der gutsherrlichen und bäuerlichen Verhältnisse, imgleichen wegen des Geschäftsbetriebes bei diesen Behörden. Vom 20sten Juni 1817, GS 1817, nr 430, s. 161.

Tabela IX.

Na terenie własności pańskiej

Rok	wielkiej			średniej			drobnej		
	uregulowano gospodarstw								
	km	zg	ch	km	zg	ch	km	zg	ch
1817	39	—	—	8	—	—	1	—	—
1818	9	9	—	—	—	—	—	—	—
1819	69	—	—	4	—	—	—	—	—
1820	31	—	—	35	—	—	—	—	—
1821	54	—	—	—	—	—	—	3	—
1822	8	—	—	4	—	—	—	—	—
1823	—	2	—	—	—	—	—	—	—
1824	7	—	—	—	—	—	—	—	—
1825	—	4	—	—	—	—	—	—	—
1827	—	—	—	—	—	—	—	1	—
1828	—	11	—	—	—	—	—	—	—
1829	—	1	—	4	—	—	—	—	—
1830	6	—	—	—	—	—	—	1	—
1834	—	—	—	—	—	—	—	17	—
1840	—	3	—	—	—	—	—	—	—
1844	—	5	—	—	—	—	—	—	—
1845	—	5	—	—	—	—	—	—	—
1846	—	—	—	—	1	—	—	—	—
1846	—	2	—	—	—	—	—	—	—
1849	—	5	—	—	—	—	—	8	—
1850	—	37	4	—	46	—	—	17	—
1851	—	74	3	—	3	—	—	4	—
1852	—	19	—	—	11	—	—	—	—
1853	—	25	—	—	28	1	—	12	—
1854	—	2	—	—	—	—	—	—	—
1855	—	32	42	—	—	—	—	—	—
1856	—	—	1	—	—	—	—	—	—
1857	—	—	32	—	—	—	—	—	—
1858	—	—	8	—	7	—	—	1	—
1859	—	—	1	—	—	—	—	—	—
1872	—	—	1	—	—	—	—	—	—
	223	236	92	55	96	1	1	64	—

Celem powyższej tabeli było wykazać istnienie ewentualnych różnic w przebiegu regulacji, zależnie od wielkości majątków pańskich, na których terytorium regulacje te nastąpiły. Jak widać, powyższa tabela dała jednak pod tym względem wynik negatywny. Regulacje gospodarstw kmięcych i zagrodniczych występują mniej więcej równocześnie w drobnej, średniej i wielkiej własności pańskiej, tak że niesposób wykazać, gdzie ona przebiegała wcześniej oraz gdzie pojawiła się z opóźnieniem, znamionującym zacofanie danego rodzaju własności pańskiej. Różnice globalnych sum dokonanych regulacji (551 we własności wielkiej, 152 w średniej i 65 w małej) są tylko niemal proporcjonalnym odbiciem ogólnej ilości gospodarstw poszczególnych rodzajów pańskiej własności (3196 gospodarstw we własności wielkiej, 1151 w średniej i 406 w małej). Jedynie w regulacji gospodarstw chałupniczych

własność pańska wykazuje różnice, regulacje te bowiem z jednym wyjątkiem nastąpiły w wielkiej własności pańskiej.

Z faktu, że regulacja gospodarstw kmiecych i zagrodniczych naszego powiatu nie wykazuje określonej prawidłowości, jeszcze nie wynika, że w badanych przez nas procesach prawidłowość tego rodzaju w ogóle nie istniała. Co więcej, zdaniem naszym, materiał, na którego podstawie uczyniono powyższe zestawienie, nie może odzwierciedlić żadnej takiej prawidłowości.

Niemożliwość ta wypływa z następujących okoliczności:

a) Jak stwierdzono poprzednio, proces zwany uwłaszczeniem rozpoczął się na długo przed wprowadzeniem ustawodawstwa uwłaszczeniowego. Prawidłowości zatem, polegające w tym wypadku przede wszystkim na chronologii występowania określonych przekształceń, wystąpić musiały już poprzednio, w czasie, którego nie obejmują źródła powyższego zestawienia tj. akta Komisji Generalnej. Prawidłowości, które już wcześniej zaznaczyły się w tych procesach, naszkicowaliśmy poprzednio, wykorzystując dostępny nam materiał faktyczny.

b) Podstawą dla naszego zestawienia są umowy regulacyjne zawarte na podstawie ustaw uwłaszczeniowych, przede wszystkim edyktu regulacyjnego z 14 IX 1811 r., i ustawy z 2 III 1850 r. Charakterystyczne zgrupowanie tych umów po r. 1816 i po 1850 dowodzi, że czynnikiem, który umożliwił ich zawarcie, były właśnie obie wspomniane powyżej ustawy, inaczej mówiąc, zawarto je tylko dlatego, że pewnym grupom ludności chłopskiej przyznano żądania regulacji bez względu na zgodę drugiej strony (pana). Jak poucza zestawienie aneksu II, przy regulacjach kmiecych z reguły postępowanie wszczynane było na wniosek chłopów. Ponieważ zaś wniosek chłopą, którego gospodarstwo odpowiadało wymogom edyktu i jego deklaracji z 1816 r., nie mógł być odrzucony wskutek sprzeciwu złożonego przez pana, stąd więc ilość dokonanych regulacji i czas, w którym one miały miejsce, nie pozostają w związku przyczynowym z przemianami w pańskim folwarku i stosowanym w nim sposobie produkowania. Logiczną konsekwencją powyższego jest, że w zestawieniach umów regulacyjnych zawartych na podstawie ustaw uwłaszczeniowych nie można doszukiwać się prawidłowości w przebiegu uwłaszczenia i stąd wnioskować o przemianach w organizacji pańskiego folwarku.

Stwierdziliśmy, że regulacje gospodarstw kmiecych pojawiają się w dużym nasileniu bezpośrednio po deklaracji z 1816 r., nasilenie zaś regulacji zagrodników przypada na czas po ustawie z grudnia 1848 r. Związek tych regulacji z obu ustawami jest zupełnie naturalny i nie ulega wątpliwości. Okolicznością jednak, która musi zdziwić, jest fakt, iż regulacje zagrodnicze, choć przewidziane już w edyktie regulacyjnym z 1811 r. i w późniejszej o pięć lat jego deklaracji, pojawiły się w większej ilości dopiero z dużym opóźnieniem, bo w połowie XIX w., w konsekwencji wydania ustawy z 20 XII 1848.

Edykt z 14 IX 1811 dopuścił w zasadzie regulacje gospodarstw zagrodniczych, dla terenu Górnego Śląska jednak wprowadził wobec nich dodatkowe ograniczenia. Ograniczenia te obowiązywały tylko do 1816 r., deklaracja bowiem z 29 V t. r. ustanawiając dodatkowe ograniczenia w stosunku do wszystkich gospodarstw chłopskich, usunęła zarazem te, które poprzednio obowiązywały wobec gospodarstw zagrodniczych na Górnym Śląsku. W ten sposób gospodarstwa kmiecy i zagrodnicze znalazły się w identycznej sytuacji przez najbliższych jedenaście lat, tj. do r. 1827, kiedy wydano osławione rozporządzenie z 13 lipca, ograniczające do minimum regulację gospodarstw zagrodniczych.

Jedenastolecie 1816—1827 zamknęło w sobie — jak widzieliśmy — całą niemal regulację gospodarstw kmiecych. Ale w tym samym czasie regulacje gospodarstw zagrodniczych były bardzo nieliczne (19, wyłączwszy zaś regulację przeprowadzoną

w Raszowej przez fiskus, zaledwie 10 gospodarstw), mimo zasadniczo tej samej sytuacji prawnej kmiecyh i zagrodniczych gospodarstw. Regulacje zagrodnicze stają się liczniejsze dopiero po wydaniu rozporządzenia z 1827 r. Obserwujemy zatem sytuację wręcz paradoksalną, okres bowiem od 1827 do grudnia 1848 (ustawa wprowadzająca postępowanie tymczasowe) cechują najwyższe ograniczenia regulacji gospodarstw zagrodniczych. W okresie tym (1827—1848) zaś dokonano na terenie naszego powiatu regulacji 46 gospodarstw zagrodniczych w dobrach prywatnych, zatem średnio ponad 2 razy więcej niż w czasie 1816—1827.

Zasadnicze nasilenie regulacji zagrodniczych pojawia się dopiero w czasie po 1848 r., wiążąc się z ustawą z 2 III 1850. Na ten okres przypada ogromna większość ogólnej liczby regulacji gospodarstw zagrodniczych w powiecie kozielskim.

Jak widzimy zatem, regulacja gospodarstw zagrodniczych wykazała bardzo silne opóźnienie mimo istnienia w początkach wystarczających podstaw prawnych dla przeprowadzenia reformy. Nie ulega wątpliwości, że jego przyczyna w okresie od 1816 do 1827 r. leżała w zdecydowanym oporze właścicieli ziemskich. Przy tym jednak niezrozumiała pozostaje kwestia, w jaki sposób sprzeciw pana mógł wpłynąć na ograniczenie regulacji zagrodników, skoro dla wszczęcia postępowania wystarczył jednostronny wniosek chłopu. Pożądane wyjaśnienie znajdujemy w anonimowym druku z 1824 r. omawiającym następstwa regulacji na Górnym Śląsku. Czytamy tam:

„... Uderzającym jest, że ustawa... uzależnia zniesienie powinności zagrodniczych na Dolnym Śląsku od zgody obydwu stron, ograniczając przez to pana, gdy tymczasem na Górnym Śląsku pan musi przystać na ich zniesienie w wyniku tylko jednostronnego wniosku zagrodnika, i w ten sposób musi patrzeć bez sprzeciwu na zagrożenie swej całej przyszłej egzystencji. (Przy tym wszystkim jednak) Wysokiej Komisji Generalnej dla Górnego Śląska i Wysokiemu Królewskiemu Kolegium Rewizyjnemu we Wrocławiu należy się wdzięczność i publiczne uznanie za ich sprawiedliwość, bowiem obie te wysokie krajowe władze w żadnym wypadku nie uznawały bezwzględnie wszystkich zagrodników za zdolnych do zniesienia ich pańszczyzn i udzielenia im prawa własności ich gospodarstw w myśl edyktu z 14 II 1811 i jego deklaracji z 20 V 1816. Wskutek powyższego już wnioski wielu (zagrodników) oddało *per sententiam*. Tym więc jest boleśniej i bardziej godnym potępienia fakt, że sędziowie trzeciej instancji żywią odmienne poglądy, w ogóle nie czyniąc żadnych różnic (między zagrodnikami), i że ich poglądy znajdują wyraz w ostatecznym rozstrzygnięciu“⁷⁶.

Przytoczony tekst dowodzi, że w konkretnych wypadkach protest wielkich właścicieli przeciw regulacji gospodarstw zagrodniczych realizowany był drogą gwałcenia przepisów prawnych przez kompetentne władze. Tak więc znikomą ilość regulacji zagrodniczych w czasie przed wydaniem rozporządzenia z 13 VII 1827 uznać należy za wynik wrogiej dla chłopów współpracy władz i feudalnych panów.

Zwiększenie ilości zagrodniczych regulacji właśnie w okresie najwyższych ustawowych ograniczeń (1827—1848), gdy ograniczenia dotąd *per nefas* stosowane znalazły podstawę w normie prawnej, zdaje się wskazywać, że rozporządzenie z 13 VII 1827 — przynajmniej na naszym terenie — pojawiło się z pewnym opóźnieniem, że dało podstawę prawną oporowi panów w czasie, gdy opór ten sam w sobie zaczynał już słabnąć.

Szeroko znane jest i przez literaturę ogólnie cytowane zdanie Schücka, który twierdził, że w konsekwencji rozporządzenia z 13 VII 1827 od momentu jego wydania

⁷⁶ Unpartheyische freimüthige Ansichten eines praktischen Landwirths, über die Folgen des Edikts vom 14. September 1811 und dessen Deklaration vom 29. May 1816. Für Oberschlesien, insbesondere den Creisen des rechten Oder-Ufers, Breslau 1824, s. 13—14.

do 1846 r. tylko 10 zagrodników na całym Górnym Śląsku uległo regulacji⁷⁷. Pogląd ten został już słusznie zakwestionowany na podstawie akt śląskiej Komisji Generalnej⁷⁸. Również nasze powyższe wywody oraz sama wymowa zestawionych przez nas tabel przeczą powyższemu pogładowi i każą go uznać za fałszywy.

Z informacji pomieszczonych w aneksie II między innymi wynika, jaki rodzaj postępowania poprzedził zawarcie poszczególnych recesów. W stosunku do interesujących nas obecnie zagrodniczych regulacji z lat 1828—1848 rodzaj postępowania stwierdzono dla 35 umów, z czego 5 przypada na postępowanie bezformalne, pozostałych zaś 30 na formalne. Jak już mieliśmy okazję stwierdzić w innym miejscu, fakt zawarcia umowy uwłaszczeniowej w trybie postępowania bezformalnego dowodzi istnienia w czasie rokowań zgodnej woli stron⁷⁹. Zawarcie jednak umowy w trybie postępowania formalnego nie jest zawsze jednoznaczne z brakiem porozumienia między stronami. Wręcz przeciwnie bowiem, stronom zgodnie dążącym do przekształcenia wzajemnych stosunków zawsze przysługiwało prawo zwrócenia się do Komisji Generalnej i wszczęcia postępowania w trybie formalnym. W wypadku zgody obu stron na przeprowadzenie uwłaszczenia ustawowe ograniczenia traciły rację bytu. Zgoda pana lub jego wzajemny wniosek w pewnym sensie „uzupełniały” ewentualne braki po stronie chłopów-wnioskodawcy⁸⁰.

Ponieważ ograniczenia regulacji gospodarstw zagrodniczych w czasie 1827—1848 teoretycznie niemal do zera sprowadziły możliwość jej przeprowadzenia zgodnie ze wszystkimi przepisami ustawy, nie ulega wątpliwości, że umowy regulacyjne 30 gospodarstw zagrodniczych zawarte w tym okresie w postępowaniu formalnym musiały się oprzeć na zgodnej woli stron. Po wydaniu rozporządzenia 13 VII 1827 wypadki, gdy regulacje gospodarstw zagrodniczych zostały przeprowadzone wbrew woli pana, więc ze spełnieniem po stronie chłopów-wnioskodawcy wszelkich wymogów ustawowych musiały być niezwykle rzadkie. Tyle w każdym razie można przejąć z odrzuconych powyżej informacji Schücka.

Stwierdziłszy poprzednio, że okres 1816—1827 cechuje opór panów przeciw regulacji gospodarstw zagrodniczych, osiągający pożądane rezultaty dzięki poparciu władz. Dokonane w tym czasie regulacje zagrodnicze na terenie dóbr prywatnych obejmują 10 wypadków, wszystkie zawarte w postępowaniu bezformalnym, zatem w wyniku zgodnego porozumienia. Zupełny brak w tym czasie uwłaszczeń gospodarstw zagrodniczych dokonanych w postępowaniu formalnym (za pośrednictwem władz) dowodzi, że opór pana był zawsze przez władze uwzględniany. Ze znanych nam (z wyłączeniem Raszowej) 10 wypadków regulacji „bezformalnej” 6 przypada na własność wielką, pozostałe cztery na drobną.

W czasie 1827—1848 dokonano 46 regulacji gospodarstw zagrodniczych, z tego 30 w postępowaniu formalnym. Na własność wielką przypada ich część najznaczniejsza (28 gospodarstw); na drugim miejscu stoi własność drobna (17 wypadków). Z terenu własności średniej znamy tylko jeden wypadek. Duża ilość zagrodniczych regulacji na terenie drobnej własności powstała dzięki jednej tylko wsi (Karchów), w której w 1834 r. 17 gospodarstw zagrodniczych uregulowano w postępowaniu formalnym. Tak liczne regulacje na terenie drobnej własności najoczywściej nie są zjawiskiem typowym. Stąd wniosek, że własność drobna od średniej pod względem regulacji zagrodników nie odbiega tak silnie, jakby to mogły sugerować liczby poprzednio przytoczone.

⁷⁷ Schück Th., *Materialien*..., s. 48, 100—101.

⁷⁸ Maruszczak-Orzechowska A., *Uwagi nad regulacją zagrodników na Górnym Śląsku*, *Przegląd Zachodni* 1952, nr 1/2, s. 236—244.

⁷⁹ Orzechowski, op. cit., s. 186.

⁸⁰ Ibidem, s. 207.

Po okresie przejściowym lat 1848—1849, z którego znamy 13 wypadków regulacji gospodarstw zagrodniczych (5 z własności wielkiej i 8 z drobnej), pojawiło się od 1850 r. bardzo gwałtowne nasilenie we wszystkich trzech typach własności pańskiej. W zasadzie uległo ono zakończeniu już w 1853 r. na terenie własności średniej i drobnej. We własności wielkiej przeciągnęło się do 1858 r.

Widzimy zatem, że tabela IX rozpatrzona nie sumarycznie, lecz tylko z uwagi na gospodarstwa zagrodnicze, daje obraz o wiele bardziej różnorodny, a wyniki jej nie mogą być uznane za negatywne. Za punkt wyjścia dla wniosków przyjmujemy opór panów w okresie 1816—1827. Dowodzi on, że właściciele folwarków w tym czasie nie mogli jeszcze⁸¹ lub nie chcieli zrezygnować ze wszystkich przysługujących im powinności pańszczyźnianych, tym bardziej że równocześnie dokonywano licznych regulacji gospodarstw kmiecyh. W dalszej konsekwencji należałoby przyjąć, że do 1827 r. przemiany na terenie pańskiego folwarku nie zostały jeszcze zakończone, że nie był on jeszcze w pełni warsztatem produkcyjnym zorganizowanym na kapitalistycznych zasadach. Pojawiające się w tym czasie regulacje zagrodników w trybie postępowania bezformalnego informują, że w poszczególnych przypadkach przeciw właściciela folwarku nie istniał już albo był mniej zdecydowany. W tych przypadkach zatem pańszczyzny chłopów zapewne nie miały dla niego tego znaczenia, co dla pozostałych, widocznie proces przekształcania się jego folwarku w kapitalistyczny miał się już ku końcowi. Fakt zatem, że większość znanych nam „bezformalnych” regulacji gospodarstw zagrodniczych pochodzi z wielkiej własności, zdaje się wskazywać, że proces przekształcania folwarku najdalej był posunięty na terenie własności pańskiej tego typu. Wniosek to zasadniczo zgodny ze spostrzeżeniami poczynionymi w poprzednim rozdziale.

Powiększenie się ilości zagrodniczych regulacji w okresie obowiązywania najsurowszych ograniczeń (1827—1848) dowodzi narastania *désintéressement* wielkich właścicieli w stosunku do chłopskich powinności. Braku tego zainteresowania dowodzi fakt, że równocześnie (1827—1848) możemy zanotować znaczne uintensywnienie w procesie znoszenia chłopskich powinności, i to zarówno kmiecyh, jak zagrodniczych i chałupniczych (por. tabl. XVI).

W ogólnej sumie regulacji zagrodników na pierwsze miejsce wybija się wielka własność z 23 regulacjami. Na drugim miejscu stoi własność drobna, na trzecim — średnia.

Regulacje zagrodnicze po 1848 wzgl. 1850 r. nie budzą w nas zainteresowania, ponieważ są już tylko wykonaniem ustawy. Ich rozmieszczenie w czasie zależne było jedynie od sprawności personelu Komisji Generalnej i ilości kwestii spornych wynikłych przy postępowaniu. Stąd więc faktu, że regulacja zagrodników we własności wielkiej przeciągnęła się dłużej niż w średniej i drobnej, nie należy wiązać z ewentualnym oporem właścicieli. Są one wyłącznie skutkiem dużej ilości gospodarstw objętych postępowaniem uwłaszczeniowym.

Rezygnacja pana z chłopskich powinności, którą obserwujemy w latach 1827—1848, uzasadnia przypuszczenie, że w czasie tym procesy przekształceń ustrojowych pańskiej własności były już na ukończeniu. Najbardziej zaawansowana pod tym względem była własność wielka.

Resumując uwagi o przebiegu regulacji w powiecie kozielskim stwierdzamy:

a) Zakończenie procesów regulacyjnych w ogóle przypada na r. 1858.

⁸¹ Dowodem, że przekształcanie folwarku pańskiego z feudalnego na kapitalistyczny nie było jeszcze zakończone w czasie wydania ustaw uwłaszczeniowych, może być fakt, że przy dokonywanych później regulacjach gospodarstw kmiecyh pan z reguły zastrzegał sobie powinności pomocnicze (*Hilfsdienste*) w myśl § 16 RE.

b) Nasilenia ich mają związek z ustawodawstwem i dla gospodarstw kmiecych przypadają na okres 1817—1822, dla zagrodniczych zaś na lata 1849—1855. Powyższe stwierdzenie nie stosuje się do gospodarstw zagrodniczych w czasie 1816—1848.

c) Regulacja zagrodników w latach 1816—1848 (włącznie) przebiega niezależnie od ustawodawstwa; jej nasilenie po 1827 r. mimo istniejących ustawowych ograniczeń prawdopodobnie oznacza, że na przełomie dwóch pierwszych ćwierci XIX w. przekształcanie pańskiego folwarku z feudalnego na kapitalistyczny już się zakończyło lub co najmniej było już na ukończeniu.

d) Nie stwierdzono, by rozporządzenie z 13 VII 1827 r. spowodowało ograniczenie regulacji gospodarstw zagrodniczych w badanym powiecie.

e) Regulacja gospodarstw chałupniczych na podstawie ustaw uwłaszczeniowych była na naszym terenie zjawiskiem przypadkowym i nie stanowiła jednolitego procesu.

Chronologiczne zestawienie recesów regulacyjnych, które jest treścią aneksu II, poucza nas nie tylko o ilości regulowanych gospodarstw, lecz również o rodzaju odszkodowania świadczonego przez chłopą, typie postępowania, które poprzedziło zawarcie umowy oraz o tym, z czyjej strony wyszła inicjatywa zawarcia umowy. Spróbujmy informacje te zebrać w całość, zaczynając od inicjatywy stron.

Wiadomość o złożeniu wniosku przez jedną ze stron wszczętego następnie postępowania posiadamy tylko dla 97 umów regulujących. Dzielić ów materiał na dwie części otrzymujemy: w czasie do 1849 r. włącznie od chłopów wyszło 26 wniosków, od właścicieli folwarków zaś zaledwie 5. Po r. 1850 natomiast sytuacja zmieniła się diametralnie. Na znanych z tego czasu 66 umów regulacyjnych, 60 ma u swych podstaw wniosek pański, od chłopów zaś pochodziło tylko 6 wniosków. Zgodnie z powyższym, należy stwierdzić, że w pierwszej połowie ubiegłego stulecia zawarte umowy uwłaszczeniowe były wynikiem inicjatywy chłopskiej. Natomiast w drugiej połowie XIX w., wskutek niezrozumiałego braku zainteresowania po stronie ludności chłopskiej inicjatywa przeszła w ręce pańskie. Pierwsza część wypowiedzianego wniosku jest słuszna i nie może zostać zakwestionowana. Tym bardziej natomiast wątpliwą wydaje się jego część druga. Trudno bowiem wyobrazić sobie, by żywe zainteresowanie, okazywane dotychczas przez chłopów sprawie ich uwłaszczenia, nagle spadło do minimum; panowie zaś nie kryjący się dotąd ze swą wrogością, aby zaczęli wprost prześcigać się w dowodach „łaskawości“ wobec chłopów. Wyjaśnienie powyższych wątpliwości dają nam akta Komisji Generalnej.

Mianowicie w szeregu wypadków odnaleziono podwójne wnioski wszczynające to samo postępowanie⁸². Wcześniejszy jest z reguły wniosek chłopski, dotyczący na ogół tylko najcięższych obciążeń: powinności, czynszów i laudemów. Wniosek ten, zgodnie ze swą praktyką⁸³, Komisja Generalna przysyłała panu danej wsi, aby ów mógł wypowiedzieć swe uwagi. Pan zaś, ponieważ stan sprowadzony przez ustawę z marca 1850 r. nie dawał mu żadnych możliwości skutecznego sprzeciwu na wniosek chłopski, odpowiadał własnym ponownym wnioskiem, zrehabilitowanym zupełnie ogólnie, w którym domagał się zniesienia wszelkich wzajemnych obciążeń i uprawnień, i to w odniesieniu do całej wsi. W rezultacie postępowanie wszczynano w zakresie wskazanym przez wniosek pana, więc formalnie stroną wszczynającą postępowanie (*Provocant*) był pan, choć faktycznie inicjatywa wyszła od chłopów. Wobec takiego stanu rzeczy informacje dotyczące inicjatywy po r. 1850 są dla nas bezużyteczne.

Zapoznanie się z tekstami wniosków chłopskich z pierwszej połowy XIX w. pozwala zaobserwować okoliczność dość charakterystyczną. Mianowicie okazuje się,

⁸² Np. Arch. KGK., Cosel, T-9, l. inw. 898.

⁸³ Orzechowski, op. cit., s. 206.

że pewna ilość znanych nam wniosków chłopskich, które spowodowały przeprowadzenie regulacji, w ogóle nie domagała się przyznania gospodarstw na własność, albo też jeśli o uwłaszczeniu wspominała, to tylko jakby przypadkiem⁸⁴. Widać stąd, że zasadnicza uwaga wnioskodawcy koncentrowała się na pełnionych dotąd powinnościach. Można więc wnosić, że dla chłopów bardziej uciążliwym był obowiązek pełnienia pańszczyzny niż zasadnicza nietrwałość ich stanu posiadania. Z tego można by z kolei się domyślać, że mimo zasadniczej „niedziedziczności” ich gospodarstw, faktycznie posiadanie ich było ustalone i utrwalone i przypuszczalnie przechodziło z ojca na syna. Na to w każdym razie zdaje się wskazywać fakt położenia we wnioskach chłopskich nacisku na zniesienie powinności.

Drugim szczegółem godnym uwagi jest kwestia odszkodowania, które chłopci świadczyli przy regulacji. Schück w cytowanej już kilkakrotnie pracy wspomina, że mniej więcej połowa regulacji przed 1846 r. była dokonana za odszkodowaniem w ziemi, połowa zaś przez przyjęcie przez chłopów obowiązku świadczenia odpowiednich rent. Odszkodowanie w kapitale miało należeć do wyjątków⁸⁵. Obecnie nadarza się sposobność, by i ten jego pogląd skontrolować.

Pogrupowawszy odpowiednio informacje zawarte w naszej tabeli, dowiadujemy się, że z 60 umów zawartych przed 1850 r. 33 przewidywało odszkodowanie w ziemi, 18 w kapitale, w rencie zaś ledwie 9. Jak poucza zestawienie powyższych danych z informacjami o rodzaju postępowania przeprowadzonego przed zawarciem umowy, odszkodowanie w kapitale najczęściej (w 16 wypadkach na 18) występowało w umowach zawartych w trybie postępowania bezformalnego.

Jak widać zatem, spostrzeżenia Schücka zastosowane do terytorium powiatu kozielskiego sprawdzają się tylko w tym, że około połowa ogólnej sumy regulacji dokonana została za odszkodowaniem w ziemi. Stosunkowo znaczna ilość regulacji za odszkodowaniem w kapitale przy niedużym odsetku regulacji w zamian za rentę nie była widocznie cytowanemu autorowi znana; nie jest zresztą wykluczone, że ukształtowały się one w ten sposób tylko w naszym powiecie, co mogło nie zaważyć na przedstawionym przez Schücka obrazie ogólnym.

Sytuacja przedstawia się odmiennie dla czasu po 1850 r. Na 35 umów znanych z tego czasu 27 wykazuje odszkodowanie w rencie, 6 odszkodowanie w kapitale. Brak wypadków, gdy odszkodowanie świadczono w ziemi, tłumaczy dostatecznie fakt stworzenia w 1850 r. Banku Rentowego, za którego pośrednictwem chłopci uiszczali ustalone odszkodowanie, czy to w rencie czy w kapitale, w obu wypadkach bardziej dla nich korzystne niż odstępowanie gruntów i dlatego bardziej pożądane. Przewaga renty jako formy odszkodowania spłacanej w drobnych kwotach przez dłuższy okres czasu, a więc wygodniejsza dla chłopów niż zapłata kapitału jest również zupełnie naturalna i zrozumiała.

Ostatnią kwestią, która nas interesuje przy omawianiu przebiegu regulacji, są zastosowane w niej rodzaje postępowania uwłaszczeniowego. I tutaj, jak poprzednio, wyróżniają się oba powyższe okresy. Mianowicie przed wydaniem ustawy z 2 III 1850 r. postępowanie formalne występuje na przemian z bezformalnym (na 31 umów zawartych w postępowaniu formalnym przypada 17 zawartych w trybie procedury bezformalnej). W 2 połowie XIX w. natomiast nie spotkaliśmy już ani jednej umowy regulacyjnej zawartej w postępowaniu bezformalnym. Fakt ten nie dowodzi jednak absolutnej niemożności dojścia stron do porozumienia bez pośrednictwa władzy. Wręcz przeciwnie: ustawa z 2 marca, znosząc wiele uprawnień pańskich bez odszkodowania, dawała do ugody większą niż kiedykolwiek sposobność. Wyłączne zapanowanie postępowania formalnego zostało wywołane stworzeniem Banku Rento-

⁸⁴ Np. wniosek kmieci z Ostrożnicy, Arch. KGK., Cosel, O—1, 1. inw. 673.

⁸⁵ Por. przypis 50.

wego i wprowadzeniem za jego pośrednictwem szczególnego rodzaju odszkodowania, korzystnego dla pana i względnie wygodnego dla chłopa.

Dla oceny regulacji w całym powiecie najpierw należy poznać jej wyniki dla każdej miejscowości z osobna i potem dopiero je zesumować. W tym celu sporządziliśmy obszerną tabelę, zestawiającą dla każdej wsi ogólne ilości gospodarstw chłopskich danego rodzaju, ilość gospodarstw „własnych“, uregulowanych w trybie postępowania pozaustawowego oraz poddanych regulacji przy współudziale Komisji Generalnej (tj. w postępowaniu formalnym i bezformalnym). Tabela ta jako aneks III została dołączona do niniejszej pracy.

Podsumowania tabeli wyników regulacji

Tabela X⁸⁶

Rodzaj gospodarstw chłopskich	Ilość gospodarstw uregulowanych						
	Ogółem 100 %	Własnych	% ogółu	Podl. regul. 100 %	% ogółu	pozaust.	% ogółu
1	2	3	4	5	6	7	8
Kmiecie	910	588	64,61	322	35,39	16	1,75
Zagrodnicze	1797	1212	67,67	579	32,33	30	1,67
Chałupnicze	2052	1769	86,21	283	13,79	30	1,46
Razem	4753	3569	75,09	1184	24,91	76	1,60

Widzimy, że najwyższy odsetek uregulowanych gospodarstw wykazują kmiecie (32,41%), co w liczbach bezwzględnych wynosi 295. Drugie po nich miejsce zajmują gospodarstwa zagrodnicze z odsetkiem 23,78% (w wielkościach bezwzględnych 426). Najmniejszy procent (5,99%) uregulowano gospodarstw chałupniczych, spośród których uwłaszczenie objęło zaledwie 123 gospodarstwa.

⁸⁶ W tabeli X rubryka 2 podaje ogólną ilość gospodarstw, kolumna zaś następna ilość gospodarstw, stanowiących już własność chłopską w momencie wydania ustaw uwłaszczeniowych. Różnica ich, a więc ilość gospodarstw nie będących chłopską własnością i dlatego podległych regulacji mieści się w rubryce 5 obok obliczonych liczb względnych przy przyjęciu ogólnej ilości gospodarstw za 100. Rubryki pozostałe dotyczą już wyłącznie regulacji. Kolumna 7 podaje ilość gospodarstw uregulowanych po 1811 r. w trybie postępowania pozaustawowego, kolumna 10 ilość gospodarstw poddanych regulacji w wyniku postępowania bezformalnego i formalnego, których umowy podlegały zatwierdzeniu przez Komisję Generalną (stąd nagłówek tej rubryki: „z KGK“, w czym „KGK“ jest skrótem na oznaczenie Komisji Generalnej przejętym z akt tej władzy). Zesumowanie dwu ostatnio wyliczonych podaje kolumna 13, 16 zaś podaje różnicę powstałą przez odjęcie sumy gospodarstw uregulowanych (rubryka 13) od ilości gospodarstw nie stanowiących własności chłopskiej (rubryka 5). W ten sposób kolumna 16 zestawia „braki“, tzn. gospodarstwa, które w międzyczasie uległy likwidacji. Obejmuje ona również wypadki, gdy gospodarstwo wprawdzie nie zostało zlikwidowane, lecz pan zmienił na stosunek dzierżawny dotychczasowe prawa rzeczowe przysługujące chłopu do ziemi wedle zasad prawa feudalnego, przez co dane gospodarstwo było wykluczone od uwłaszczenia. Za każdą z rubryk ostatnio wyliczonych (7, 10, 13, 16) mieszczą się w naszej tabeli po dwie kolumny (8, 9; 11, 12; 14, 15; 17, 18). Zawierają one obliczony odsetek, który stanowi wielkość umieszczona w rubryce 7, 10, 13 lub 16 przy przyjęciu za 100 ogólnej ilości gospodarstw z rubryki 2 (kolumny 8, 11, 14, 17 oznaczone w nagłówku „% ogółu“) względnie ilości gospodarstw nie będących chłopską własnością w chwili publikacji ustaw uwłaszczeniowych, a więc ilości gospodarstw podlegających regulacji wzięte z kolumny 5 (rubryki 9, 12, 15, 18 oznaczone w nagłówku przez „% podl. regul.“).

Obraz stanie się jaśniejszy, gdy za podstawę obliczenia odsetek przyjmiemy nie ogół gospodarstw danego typu, lecz tylko tę ich część, która nie stanowiła własności chłopskiej i którą dopiero należało uwłaszczyć. Widzimy więc, że spośród gospodarstw kmiecych tylko 35,39% ogółu należało uwłaszczyć, z czego niemal wszystkie uwłaszczono (32,41% ogółu, 91,60% gospodarstw podlegających regulacji). Odsetek gospodarstw zagrodniczych, które trzeba było poddać regulacji, był nieco niższy niż kmiecych (32,33% ogółu), ale zarazem ich regulacja dała wyniki procentowo skromniejsze, niż to obserwowaliśmy u gospodarstw kmiecych (23,78% ogółu gospodarstw uregulowano, co stanowi 73,57% ilości gospodarstw, które trzeba było uwłaszczyć)⁸⁷.

ujmujemy w specjalnym zestawieniu:

gospodarstw wanych							braki		
% podl. regul.	Z KGK	% ogółu	% podl. regul.	Su- ma	% ogółu	% podl. regul.	Róż- nica	% ogółu	% podlega regul.
9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
4,96	279	30,66	86,64	295	32,41	91,60	27	2,98	8,40
5,18	396	22,11	68,39	426	23,78	73,57	153	8,55	26,43
10,60	93	4,53	32,86	123	5,99	43,46	160	7,80	56,54
6,42	768	16,15	64,87	844	17,75	71,28	340	7,16	28,72

Procentowo najniższe są rezultaty regulacji w grupie gospodarstw chałupniczych, obejmują bowiem zaledwie 5,99 od sta ogółu a 43,46% gospodarstw nie będących w 1811 r. chłopską własnością. Niemniej trzeba tutaj pamiętać, że gospodarstwa chałupnicze wykazują najniższy odsetek gospodarstw, które należało uwłaszczyć, bo zaledwie 13,79% ogółu.

Rozpatrzmy z kolei wielkości zawarte w rubrykach pod nagłówkiem „braki”. Wynika z nich, że po zakończeniu regulacji pierwotna ilość gospodarstw na naszym terenie (z rozmysłem pomijamy tu przyrost ich ilości drogą rozdrabniania) zmalała o 340 jednostek (7,16% ogółu), w tym 160 gospodarstw chałupniczych (7,80% ogółu), 153 zagrodnicze (8,55% ogółu) i zaledwie 27 kmiecych (2,98% ogółu). Są to zatem braki więcej niż znikome, tym bardziej że wielokrotnie przewyższone przez powstawanie drogą podziału nowych gospodarstw.

Dokładniejsze przejrzanie danych dla poszczególnych wsi w aneksie III pozwala stwierdzić, że w kilku wypadkach liczba gospodarstw uregulowanych i będących chłopską własnością jeszcze przed 1811 r. przewyższa ogólną ilość gospodarstw danego rodzaju. Taka nadwyżka ma miejsce w Byczynicy (2 gospodarstwa kmiece), Ostroźnicy (8 kmiecych) i w Miejscu Odrzańskim (nadwyżka 5 gospodarstw kmiecych). Zadowolające wyjaśnienie tych nadwyżek dają nam księgi gruntowe, z których wynika, że przyczyną ich było objęcie regulacją gospodarstw już przedtem będących własnością chłopów⁸⁸. Mamy tu zatem do czynienia z 16 pozornymi regulacjami,

⁸⁷ Maruszczak-Orzechowska, op. cit., s. 240 ogólnie szacując doszła do wniosku, że spośród gospodarstw zagrodniczych uregulowano 60—70% gospodarstw nie stanowiących własności chłopskiej. Okazuje się, że szacunek ten nie bardzo odbiegł od naszych wyników.

⁸⁸ Kuh w krytycznych uwagach o Schücka Materialien..., (Zeitschrift für die Landeskultur-Gesetzgebung der Preussischen Staaten, Bd. II, Berlin 1849, s. 128 i nast.) zwrócił uwagę

których skutki wobec gospodarstw nimi objętych polegały jedynie na zniesieniu pańszczyzn w tym zakresie, w jakim to działa się wobec gospodarstw rzeczywiście regulowanych w myśl postanowień edyktu z 14 IX 1811 r. Podkreślić należy, że przy tego rodzaju pozornej regulacji chłopci, choć nie nabywali prawa własności gospodarstw, świadczyli jednak identyczne odszkodowanie jak chłopci rzeczywiście uwłaszczani, tzn. odstępowali połowę swoich gruntów panu. Tę tak rażącą różnicę w wysokości odszkodowania można tylko w jeden sposób tłumaczyć: mianowicie było to dodatkowe wynagrodzenie dla pana za zgodę na zniesienie pańszczyzn pełnionych dotąd przez chłopów-właścicieli. Jak wiadomo bowiem, edykt regulacyjny, na którego podstawie umowy powyższe były zawierane, dotyczył wyłącznie chłopów nie będących właścicielami gospodarstw i dlatego nie przewidywał zniesienia pańszczyzn chłopów-właścicieli na skutek ich jednostronnego wniosku i w trybie przewidzianego w ustawach postępowania. Fakt, że tego rodzaju „regulacyjno-reluicyjne” umowy były bez sprzeciwu zatwierdzane przez Komisję Generalną, nie powinien dziwić. Dla władzy tej wystarczała wyrażona w umowie zgodna wola stron, uchylająca ustawowe ograniczenia.

Szesnaście pozornych regulacji należy odliczyć od ogólnej liczby regulacji kmiecych. Po poprawce tej suma ich wynosi 263.

Zestawienie z aneksu III poucza, że regulacja dokonana była nie we wszystkich wsiach. W pewnych z nich była ona w ogóle zbyteczna, ponieważ wszystkie istniejące w nich gospodarstwa były już własnością chłopów. Inne znów, mimo że znana nam ilość „własnych” gospodarstw chłopskich nie stanowiła ogółu ich gospodarstw, również nie wykazują żadnych śladów regulacji ani w trybie pozaustawowym, ani przy pośrednictwie Komisji Generalnej. Jako trzecią grupę wreszcie (obok miejscowości w których była regulacja) należy wymienić wsie, w których regulacja nastąpiła tylko w trybie postępowania pozaustawowego, drogą zwykłych kontraktów kupna-sprzedaży, czego ślad pozostał jedynie w księgach gruntowych. Sumując miejscowości wchodzące do wymienionych grup oddzielnie dla poszczególnych rodzajów pańskiej własności otrzymujemy:

Tabela XI

Rodzaj własności pańskiej	I l o ś ć w s i									
	Bez regulacji				Z regulacją dokonaną					
	Bez		Z		Pozausta-		Z KGK		Razem	
	braków		brakami		wowo					
	wsie	%	wsie	%	wsie	%	wsie	%	wsie	%
do 300 ha	1	9,09	2	18,18	1	9,09	7	63,64	11	100,00
od 300—700 ha	3	11,11	9	33,33	2	7,40	13	46,16	27	100,00
ponad 700 ha	18	25,71	8	11,42	8	11,42	36	51,45	70	100,00
ponad 700 ha bez przemysłu	18	28,57	8	12,69	8	12,69	29	46,05	63	100,00
Razem	22	20,37	19	17,59	11	10,19	56	51,85	108	100,00

na częste w końcu XVIII w. „Scheinkäufe” (s. 131), przy których zakładano wprawdzie folia hipoteczne dla rzekomo wykupionych od pana gospodarstw, bezpośrednio jednak po śmierci pierwszego posiadacza ostatecznie je zamykano. W 16 jednak wypadkach wymienionych w tekście nie mamy do czynienia z tego rodzaju „rzekomymi wykupami” gospodarstw. Dowodzą tego kolejne wpisy chłopskich tytułów własności w księgach gruntowych, sięgające czasem połowy XVIII stulecia.

Ze ścisłych związków między organizacją pańskiego folwarku a strukturą wsi, w której ów folwark się znajdował, wynika, że ilość gospodarstw będących własnością chłopów jest w danej wsi tym większa, im mniejsze jest we dworze zapotrzebowanie na chłopskie powinności, inaczej mówiąc, im dalej posunięte jest przekształcanie folwarku w kapitalistyczny. Dlatego też większa ilość regulacji we wsiach określonego typu własności pańskiej jest niewątpliwym symptomem jego silniejszego zacofania w dziedzinie organizacji i produkcji folwarcznej. Pod tym kątem patrząc na naszą powyższą tabelkę należałoby dojść do wniosku, że najbardziej przodującą była własność średnia, przed wielką i drobną. Skoro jednak zamiast wielkiej własności pańskiej w całości weźmiemy pod uwagę tylko miejscowości nie uprzemysłowione, obraz się zmienia i staje się zgodny z dotychczas poczynionymi spostrzeżeniami. Na miejsce czołowe wybija się wielka własność pańska, na drugim miejscu po niej z bardzo nieznaczną różnicą średnia. Drobna pozostaje daleko w tyle.

Dotychczas nasze rozważania na temat wyników regulacji obejmowały ogół wsi w powiecie kozielskim. Czynione spostrzeżenia niewątpliwie zyskają na ścisłości, gdy zestawienia nasze ograniczymy tylko do tych wsi, w których regulacja rzeczywiście miała miejsce. Potrzebne obliczenia wraz z zestawieniem sum globalnych dla miejscowości objętych regulacją podajemy w obszernej tabeli XII.

Omówienie tabeli XII zaczynamy od gospodarstw kmiecych. Okazuje się (rubryka 6), że wielka własność pańska⁸⁹ miała na swym terenie najmniej „własnych” gospodarstw tego rodzaju, stąd więc najwyższa ich ilość powinna była zostać uregulowana. W sumie poddano regulacji 195 gospodarstw, tj. 97% tych wszystkich, które należało uwłaszczyć. Brak wynosi niecałe 2% ogółu, zaś ledwie 3 od sta liczby gospodarstw w 1811 r. nie będących chłopską własnością.

Znacznie lepiej przedstawia się sytuacja we własności średniej, gdzie na 58 gospodarstw, tj. 54,72% ogółu, które należało uwłaszczyć, poddano regulacji 58, czyli 54,72% ogółu (100% liczby „nie-własnych”⁹⁰ gospodarstw kmiecych).

W pańskiej własności drobnej tylko jedno gospodarstwo kmiece w 1811 r. nie było własnością chłopów. Zostało ono w 1817 r. poddane regulacji, przez co reforma objęła 100% podległych jej gospodarstw. Ponieważ jednak chodzi tu — jak zaznaczono — tylko o jedno gospodarstwo, „stuprocentowość” tej reformy może być jedynie wynikiem przypadku i dlatego trudno z tego faktu wyprowadzać jakiegokolwiek wnioski o sposobie przeprowadzenia regulacji w drobnej własności pańskiej w ogólności.

Gospodarstwa zagrodnicze dają obraz bardzo różny od poprzedniego. Największy ich procent nie będących chłopską własnością stwierdzamy w drobnej własności pańskiej (63,88% ogółu) przed średnią (44,10%) i wielką na ostatku (37,28%). Mimo że w drobnej własności procent zagrodników, których należało uwłaszczyć, był najznaczniejszy, jednak na jej terenie stwierdziliśmy najmniejszą ilość regulacji (44 51% ogółu, 69,69% gospodarstw podległych regulacji). Najwyższą ilość uwłaszczeń (81,34% gospodarstw nie będących własnością chłopską) obserwujemy tam, gdzie odsetek gospodarstw podległych regulacji był najniższy, tzn. we własności wielkiej. Własność średnia znajduje się po wielkiej, na drugim miejscu. Najwyższe braki — wobec powyższego — zaistniały na terenie drobnej własności (19,37% ogółu), potem w średniej (10,10%), najniższe w wielkiej (6,96% ogółu po wyłączeniu wsi uprzemysłowionych).

⁸⁹ Wielką własność ujmujemy tu i poniżej stale bez uprzemysłowionych miejscowości.

⁹⁰ Tzn. nie będących własnością chłopów.

Tabela XII

G o s p o d a r s t								
I l o ś ć g o								
u r e								
Rodzaj własności pańskiej	Ogółem 100 %	Włas- nych	% ogółu	podl. regul.	% ogółu	Pozaut.	% ogółu	
1	2	3	4	5	6	7	8	
Do 300 ha	9	8	88,88	1	1,12	—	—	
Od 300 do 700 ha	106	48	45,28	58	54,72	3	0,28	
Ponad 700 ha	399	154	38,60	245	61,40	13	3,26	
Ponad 700 ha bez przemysłu	352	151	42,89	201	57,11	13	3,69	
Razem	514	210	40,85	304	59,15	16	3,11	
G o s p o d a r s t w a								
Do 300 ha	155	56	36,12	99	63,88	5	3,22	
Od 300 do 700	347	194	55,90	153	44,10	22	6,34	
Ponad 700 ha	734	443	60,35	291	39,65	3	0,41	
Ponad 700 ha bez przemysłu	676	424	62,72	252	37,28	3	0,44	
Razem	1236	693	56,06	543	43,94	30	2,43	
G o s p o d a r s t w a								
Do 300 ha	70	63	90,00	7	10,00	2	2,86	
Od 300 do 700 ha	224	192	85,71	32	14,29	11	4,91	
Ponad 700 ha	749	583	77,83	166	22,17	17	2,26	
Ponad 700 ha bez przemysłu	603	508	84,24	95	15,76	16	2,65	
Razem	1043	838	80,34	205	19,66	30	2,87	
Z e s t a w i e n i e								
Kmiecie	514	210	40,85	304	59,15	16	3,11	
Zagrodnicze	1236	693	56,06	543	43,94	30	2,43	
Chałupnicze	1043	838	80,34	205	19,66	30	2,87	
Razem	2793	1741	62,33	1052	37,67	76	2,72	

w a k m i e c e
s p o d a r s t w
g u l o w a n o

B r a k i

% podl. regul.	Z KGK	% ogółu	% podl. regul.	Suma	% ogółu	% podl. regul.	Różnica	% ogółu	% podl. regul.
9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
—	1	1,12	100,00	1	1,12	100,00	—	—	—
0,51	55	51,90	94,82	58	54,72	100,00	—	—	—
5,31	207	51,88	84,48	220	55,14	89,79	25	6,26	10,21
6,46	182	51,70	90,54	195	55,39	97,00	6	1,72	3,00
5,26	263	51,16	86,51	279	54,27	91,77	25	4,86	8,23

z a g r o d n i c z e

5,05	64	41,29	64,64	69	44,51	69,69	30	19,37	30,31
14,38	96	27,66	62,74	118	34,00	77,12	35	10,10	22,88
1,03	236	32,15	81,10	239	32,56	82,13	52	7,09	17,87
1,19	202	29,88	80,15	205	30,32	81,34	47	6,96	18,66
5,52	396	32,04	72,92	426	34,47	78,44	117	9,47	21,56

c h a ł u p n i c z e

28,57	—	—	—	2	2,86	28,57	5	7,14	71,43
34,37	—	—	—	11	4,91	34,37	21	9,38	65,63
10,24	93	12,42	56,02	110	14,68	66,26	56	7,49	33,74
16,84	27	4,48	28,42	43	7,13	45,26	52	8,63	54,74
14,63	93	8,92	45,36	123	11,79	59,99	82	7,87	40,01

s u m g l o b a l n y c h

5,26	263	51,16	86,51	279	54,27	91,77	25	4,86	8,23
5,52	396	32,04	72,92	426	34,47	78,44	117	9,47	21,56
14,63	93	8,92	45,36	123	11,79	59,99	82	7,87	40,01
7,22	752	26,92	71,48	828	29,64	78,70	224	8,03	21,30

Na koniec gospodarstwa chałupnicze. Gospodarstwa, które w tej grupie należało uwłaszczyć, przedstawiają obraz analogiczny do gospodarstw kmiecyh. Mianowicie najmniejszy ich odsetek ma własność drobna (10,00% ogółu) przed średnią (14,29%) i wielką na ostatku (15,76%). Przy tym jednak własność drobna i średnia wykazują zupełny brak regulacji w trybie bezformalnego lub formalnego postępowania. Dokonane na ich terenie „pozaustawowe” regulacje chałupników obejmują w drobnej 28,50% gospodarstw, które należało uwłaszczyć, w średniej nieco więcej, bo 34,37%. Najwyższy odsetek uwłaszczonych gospodarstw chałupniczych stwierdzamy na terenie własności wielkiej, gdzie wynosi ona 66,26% liczby gospodarstw podległych regulacji. Procentowo najwyższe braki wykazuje własność średnia (9,38% ogółu) przed wielką (7,49%) i drobną (7,14% ogółu).

Widzimy tedy, że wielka własność pańska wykazuje najniższy procent regulacji kmiecyh przy najwyższych odsetkach uwłaszczeń gospodarstw zagrodniczych i chałupniczych. We własności drobnej obserwujemy najniższe odsetki uregulowanych zagrodników i chałupników przy procentowo najwyższej ilości regulacji gospodarstw kmiecyh. Wreszcie własność pańska obejmująca od 300 do 700 ha użytków rolnych zajmuje stanowisko pośrednie, wykazując drugie miejsce co do ilości regulowanych gospodarstw zarówno kmiecyh, jak zagrodniczych i chałupniczych.

Pomijając na razie gospodarstwa kmiece stwierdzamy, że uwłaszczenie gospodarstw zagrodniczych i chałupniczych w najszerzej mierze zostało urzeczywistnione na terenie wielkiej własności pańskiej. Drugie miejsce zajmuje własność średnia, ostatnie drobna.

Uwłaszczenie gospodarstw kmiecyh wykazuje układ zupełnie odmienny, w którym najniższy odsetek stwierdziliśmy we własności wielkiej. Niestety, nie są nam znane losy nie uregulowanych gospodarstw kmiecyh. Część ich zapewne uległa parcelacji dając w wyniku szereg drobniejszych jednostek; nie jest jednak wykluczone, że pozostała ich ilość została zlikwidowana przez połączenie ich gruntów z folwarkiem. W ten sposób mielibyśmy tu do czynienia z początkowymi objawami akumulacji gruntów, jak widzieliśmy, występującymi najsilniej na terenie wielkiej, pańskiej własności.

Podobnie jak to uczyniliśmy w poprzednim rozdziale, rozpatrzmy obecnie przebieg i wyniki regulacji we wsiach uprzemysłowionych.

Z regulacją gospodarstw kmiecyh tych wsi spotykamy się na przestrzeni lat 1817—1820, z czego trzy pierwsze (Sławieńce, Blachownia, Miedary) dokonane zostały na wniosek chłopski, pozostałe dwie (Ortowice, Goszyce) z inicjatywy pana. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż są to jedyne na naszym terytorium regulacje kmiece przedsiębrane na wniosek właściciela folwarku. Z regulacją zagrodników we wsiach uprzemysłowionych spotykamy się dopiero w 1840 r. (Stara Kuźnia). Dwie następne regulacje tego rodzaju przypadają na rok 1844 (Goszyce) 1845 (Ortowice). Co ciekawe, we wszystkich wypadkach inicjatywa wyszła od strony pana. Regulacje chałupnicze przed 1850 r. miały miejsce tylko w trybie postępowania pozaustawowego. Objęły one 42 gospodarstwa w czterech zbiorowych umowach tej samej daty (11 V 1832). Umowy te zostały później anulowane i na ich miejsce weszły 4 recesy zawarte w lutym 1855 w trybie postępowania formalnego⁹¹.

W 1852 r. administracja majątków ks. Hohenlohe (do których należały uprzemysłowione wsie) złożyła ogólny wniosek o zniesienie wszystkich ciężarów i uprawnień chłopskich, obejmujący całość majątków ordynackich⁹². Dlatego też regulacje po tym terminie dokonane nie budzą już w nas zainteresowania.

⁹¹ Pol. Arch. KGK, Cosel, 0—18, 1. inv 686, pismo administracji dóbr ordynackich z 30 I 1852 oraz 4 recesy z 8 i 9 lutego 1855.

⁹² Wniosek datowany ze stycznia 1852.

Jak widzimy, regulacja kmieci przebiegła bezpośrednio po wydaniu odpowiednich ustaw, tzn. zgodnie z obrazem zaobserwowanym na wsiach nie uprzemysłowionych. Niewątpliwym *curiosum* jest inicjatywa pańska w Ortowicach i Goszycach. O ile nie zachodzi tu wypadek dwu równoległych wniosków⁸³, można by przypuścić, że około 1820 r. w przemyśle obu tych wsi pan nie potrzebował już sprzężaju chłopów pańszczyźnianych i mógł się go pozbyć. Regulacja gospodarstw zagrodniczych przedsięwzięta w 1840 r. na wniosek pana⁸⁴ wykazuje silne opóźnienie w porównaniu z regulacją zagrodników w całym powiecie, wykazującą nasilenie już po 1827 r. Stąd można by z kolei przypuszczać, że dopiero z końcem czterdziestych lat XIX w. przemysł naszego powiatu w pełni zrezygnował z pańszczyźnianych powinności⁸⁵.

Niewątpliwie ciekawe są wczesne i liczne regulacje gospodarstw chałupniczych, które nigdzie indziej w tym czasie nie pojawiły się w powiecie. Ponieważ, jak wiadomo, tworzenie gospodarstw chałupniczych celem zapewnienia sobie wystarczającej podaży rąk roboczych również w XIX w. nic nie straciło na aktualności, można by owe chałupnicze regulacje potraktować jako objaw szczególnego zapotrzebowania na robotników.

Rezultaty uwłaszczenia we wsiach uprzemysłowionych przedstawiają się następująco:

Tabela XIII

Gospodarstwa	Ilość gospodarstw							Braki		
	Ogółem	Własnych	Podl. regul.	% ogółu	Uregulow.	% ogółu	% podl. regul.	Suma	% ogółu	% podl. regul.
Kmiecie . .	47	3	44	93,61	25	53,19	56,81	19	40,42	43,19
Zagrodnicze .	58	19	39	75,00	34	65,38	84,18	5	9,62	12,82
Chałupnicze .	146	75	71	48,63	67	45,89	94,36	4	2,74	3,64
Razem	251	97	154	61,36	126	50,19	81,81	28	11,17	18,19

Tabela XIII poucza, że we wsiach uprzemysłowionych regulacja kmieci (56 81¹⁰/₁₀₀ gospodarstw nie będących własnością chłopów) stała daleko w tyle poza odsetkiem tej regulacji dla całego powiatu (91,77⁰/₁₀₀ gospodarstw „nie-własnych“). Natomiast regulacja zagrodników i chałupników na ich terenie znacznie przewyższyła analogiczne procesy we wszystkich pozostałych wsiach. Uwłaszczenie zagrodników objęło wprowadzie tylko 5,74⁰/₁₀₀ więcej gospodarstw nie będących własnością chłopską, niż to wykazał odsetek dla całego powiatu, różnica ta jednak wzrasta do 30,91⁰/₁₀₀, skoro weźmiemy pod uwagę odsetek obliczony od ogółu gospodarstw zagrodniczych. Regulacja gospodarstw chałupniczych wykazuje różnice jeszcze silniejsze. Wynoszą one przy przyjęciu za podstawę ogółu gospodarstw tego typu, które należało uwłaszczyć, 34,37⁰/₁₀₀, nieco mniej zaś (34,10⁰/₁₀₀) ogólnej ilości gospodarstw chałupniczych.

⁸³ Por. wyżej.

⁸⁴ Recesy wsi uprzemysłowionych są jedynymi regulacyjnymi, które przed 1850 wykazują inicjatywę pana.

⁸⁵ Dowodem, że około połowy XIX w. pańszczyzna była już całkiem zbyteczna w uprzemysłowionych wsiach, jest fakt złożenia w r. 1852 ogólnego wniosku przez administrację dóbr. ks. Hohenlohe.

Zestawienia globalne również wykazują znaczne nadwyżki na korzyść wsi uprzemysłowionych. Wynoszą one 20,55% przy przyjęciu za podstawę ogółu gospodarstw, gdy zaś jako 100 potraktujemy ilość gospodarstw nie będących własnością chłopów, różnica ta silnie maleje, spadając do 3,11%.

Braki gospodarstw kmiecyh są bardzo poważne, wynoszą 40,42% ogółu (niemal 36% więcej od procentu dla powiatu). Ubytek gospodarstw zagrodniczych (9,62% ogółu) jest tylko nieznacznie wyższy niż w powiecie, gdzie wynosi on 9,47% ogółu. Natomiast ubytek gospodarstw chałupniczych (2,74% ogółu) jest znacznie niższy od danej dla całego powiatu (7,87% ogółu).

Jako cechy charakterystyczne notujemy ogromny ubytek gospodarstw kmiecyh we wsiach uprzemysłowionych i zupełnie nieznaczny chałupniczych oraz najliczniejszy w powiecie (procentowo biorąc) regulacje gospodarstw zagrodniczych i chałupniczych. Powyższe oznacza, że likwidacja gospodarstw kmiecyh we wsiach uprzemysłowionych przybrała bardzo szerokie rozmiary, odmiennie niż likwidacja gospodarstw zagrodniczych i chałupniczych, która w nich zaistniała w znacznie słabszej mierze niż gdzie indziej. Wyjątkowo ostro występującą we wsiach uprzemysłowionych likwidację kmieci należy prawdopodobnie łączyć ze szczególnie intensywnym przyrostem ilości gospodarstw chałupniczych obserwowanym w tych wsiach przed 1811 r.⁹⁶ Nie jest bowiem wykluczone, że pan gospodarstwa kmieci rozparcelował, zamieniając je na większą ilość chałupniczych. Stosunkowo najmniejszy ubytek gospodarstw zagrodniczych zdaje się dowodzić, że pańszczyzny świadczone przez te gospodarstwa (sprężajne i piesze) przez dłuższy czas niż gdzie indziej były panu potrzebne. Oczywiście jest bowiem, że likwidacja gospodarstw zagrodniczych przez włączenie do folwarku lub rozbitcie na szereg gospodarstw chałupniczych pociągała za sobą stratę powinności sprężajnych i pieszych, dotąd przez nie pełnionych. Na podobny wniosek (że we wsiach uprzemysłowionych dłużej utrzymało się zapotrzebowanie na powinności pańszczyźniane) naprowadziło nas już poprzednio szczególnie późne pojawienie się w nich regulacji gospodarstw zagrodniczych.

IV. PRZEBIEG I REZULTATY ZNOSZENIA CIĘŻARÓW CHŁOPSKICH (RELUICJI)

Procesy, którymi zajmujemy się w tym ostatnim rozdziale naszych uwag, określimy mianem relucji. Na wybór tego terminu, nie wchodzącego w skład żywego języka i o brzmieniu nie bardzo korzystnym, wpłynął fakt, że był on w powszechnym użyciu w niemieckiej praktyce urzędowej współczesnej interesującym nas procesom. Równocześnie przyświecał nam też cel praktyczny. Wyłączne zastosowanie nazwy polskiej, dwuczłonowej i określającej istotę procesu przez opisanie, musiałoby nadmiernie skomplikować tekst i w znacznym stopniu pozbawić go koniecznej przejrzystości.

Termin „Reluicion“ oznacza tyle, co zniesienie za odszkodowaniem. W źródłach tego czasu występuje on zresztą *promiscue* ze słowem „Ablösung“, wskutek czego wykluczone są wszelkie wątpliwości co do znaczenia, w jakim go używano.

Znoszenie ciężarów chłopskich budziło zainteresowanie badaczy w o wiele mniejszym stopniu niż regulacja. O jego przebiegu znajdujemy zaledwie parę wzmianek, i to o drugorzędnym znaczeniu⁹⁷. Więcej wypowiedzi dotychczasowej literatury do-

⁹⁶ Likwidacja gospodarstw kmiecyh musiała nastąpić przed 1816 r., w tym roku bowiem zostały złożone wnioski o wszczęcie postępowania regulacyjnego, obejmujące wszystkie istniejące tam gospodarstwa kmieci. (Arch. KGK., Cosel, S—12, 1. inw. 838).

⁹⁷ Schü ck, *Materialien...*, s. 84; Knapp, *Die Bauern-Befreiung...*, s. 269; Dessmann, op. cit., s. 154 i nast.

tyczy rezultatów relucji⁹⁸, które jednak, jako obejmujące terytorium całych Prus lub co najmniej całego Śląska nie przynoszą nam większego pożytku, toteż z ich przytoczenia i omawiania można zrezygnować. Oceniając ogólnie znane nam wypowiedzi literatury na temat relucji musimy stwierdzić ich jeden zasadniczy brak. Mianowicie obejmują one swoimi rozważaniami jedynie okres od 1821 r. począwszy, czyli od wydania tzw. *Ablösungs-Ordnung*⁹⁹. Takie zaś ujęcie kwestii, zdaniem naszym, jest zupełnie błędne.

Znoszenie ciężarów chłopskich nie pojawiło się dopiero po 1821 r., gdy została wydana odnośna ustawa. Proces ten rozpoczął się już wcześniej, podobnie jak to obserwowaliśmy przy regulacji. Ustalenie momentu, w którym to nastąpiło, wykracza jednak poza ramy niniejszych uwag, których źródła nie pozwalają wypowiedzieć żadnego udokumentowanego twierdzenia na ten temat. W każdym razie zdaje się nie ulegać wątpliwości, że proces ten musiał się rozpocząć co najmniej współcześnie z pomnożeniem się ilości wykupywanych od pana gospodarstw chłopskich, zatem przypuszczalnie w siódmym dziesięcioleciu XVIII w.

W okresie przed 1821, a także 1811 r. relucja występowała z reguły jako zjawisko towarzyszące aktom wykupna gospodarstw, w których najczęściej silnie obniżano pańszczyzny. Inną jej formą były umowy szczególnego rodzaju, tzw. „Freikäufe“, których skutki prawne polegały na zmniejszeniu powinności pańszczyźnianych „własnych“ gospodarstw chłopskich z zamienieniem ich na określone czynsze. W obu rodzajach umów o zakresie przeprowadzanej relucji, tzn. o tym, jakie ciężary i w jakim zakresie znoszono, decydowała wyłącznie wola stron. Jak jednak zdaje się wynikać z dostępnego nam materiału źródłowego, znoszeniu czy obniżaniu ulegały niemal wyłącznie powinności pańszczyźniane, wiążące się z uprawą roli. Fakt ten nie powinien dziwić: one bowiem były najuciążliwsze, więc o ich zniesienie chłopci najgorliwiej zabiegali.

Wiadomości o umowach zawieranych celem zniesienia pańszczyzn przed 1811 r. zaczerpnęliśmy z ksiąg gruntowych i luźnych wzmianek w aktach Komisji Generalnej¹⁰⁰. Jest ich jednak za mało i często zbyt są nieokreślone, by można pokusić się o sporządzenie jakichkolwiek zestawień.

Wydanie edyktu z 1811 r. nie wprowadziło istotnych zmian w interesującej nas kwestii. Wprawdzie bowiem umowy regulacyjne zawierane na podstawie tej ustawy obok przyznania chłopom prawa własności gospodarstw zwalniały ich jeszcze z zasadniczych powinności pańszczyźnianych i innych ciężarów w pieniądzu i naturze¹⁰¹, w rezultacie jednak, ponieważ owe „inne ciężary“ miały podrzędne znaczenie i nie zawsze były znoszone, wprowadzane zmiany były analogiczne jak przy poprzednich aktach wykupna gospodarstw. Istotna na pozór różnica dotyczy zakresu znoszonych powinności. Poprzednio bowiem obniżano je do kilku lub najwyżej kilkunastu dni w roku, po 1811 r. zaś znoszono je ostatecznie, najwyżej pewną ilość zatrzymując na przeciąg lat 12 jako pańszczyzny pomocnicze¹⁰². Skoro jednak uwzględnimy fakt, że owe „Hilfsdienste“ niemal z reguły były wprowadzane w umowach regulacyjnych, okaże się, że między sytuacją przed i po 1811 r. właściwie nie było różnicy.

⁹⁸ Schück, Ober-Schlesien s. 171; Knapp, op. cit., s. 269—70; Ziekursch, op. cit., s. 354 i nast.

⁹⁹ Ordnung wegen Ablösung der Dienste, Natural- und Geldleistungen von Grundstücken, welche eigenthümlich, zu Erbzins- oder Erbpachtsrecht, besessen werden. Vom 7ten Juni 1821, GS 1821, nr 651, s. 77.

¹⁰⁰ Np. co do wsi Trawników por. Arch. KGK., Cosel, T—12, Bd. I., 1. inw. 900.

¹⁰¹ Por. edykt z 14 IX 1811, § 6.

¹⁰² Ibidem § 16.

Choć mało mamy o tym bezpośrednich informacji, niewątpliwie jednak szczególne umowy o zniesienie (obniżenie) pańszczyzn, tj. „Freikäufe“, również po 1811 r. nie straciły swego zastosowania¹⁰³. Specyficzną ich formą były w czasie 1811—1821 wspomniane w poprzednim rozdziale regulacje pozorne, przy których za zgodą obydwu stron dokonywano relucji „własnych“ gospodarstw chłopskich.

Z chwilą wejścia w życie ustawy z 7 VI 1821 r. relucja ciężarów chłopskich zyskała unormowanie w przepisach prawnych i płynęła odtąd w dwu kierunkach. W pierwszym rzędzie polegała ona na znoszeniu pieszych i ciągłych powinności pańszczyźnianych¹⁰⁴, nie odbiegała więc w swym zakresie zbyt silnie od relucji znanej nam z lat poprzednich. Poza tym ustawa z 7 VI 1821 r. dopuściła również zamianę na roczne renty (nie znoszenie!) innych dotychczasowych periodycznych ciężarów chłopskich świadczonych w naturze (w drobiu, owcach, trzodzie chlewnej, maśle, serze, jajach, łnie itp.), laudemów oraz dziesięcin¹⁰⁵. Tutaj zauważyć trzeba, że relucja w zakresie oznaczonym przez ustawę była realizowana na wniosek osoby do jego złożenia uprawnionej nawet wbrew woli drugiej strony¹⁰⁶. Skoro jednak obie strony zgadzały się na zniesienie określonego ciężaru nie objętego ustawą z 1821 r. lub którego tylko zamianę na rentę dopuszczała wspomniana ustawa, rzecz jasna, Komisja Generalna zobowiązana była daną relucję przeprowadzić¹⁰⁷.

Ustawa uwłaszczeniowa z 2 III 1850 r. uchyliła wszelkie istniejące ograniczenia znosząc z mocy samego prawa wiele uprawnień pana gruntowego¹⁰⁸, relucję zaś pozostałych uzależniając jedynie od złożenia odpowiedniego wniosku przez jedną ze stron¹⁰⁹. Tak więc odtąd już wszelkie istniejące jeszcze ciężary chłopskie na rzecz dworu mogły zostać zniesione.

Sprawę zupełnie odrębną pod względem podstawy ustawodawczej¹¹⁰ stanowiło znoszenie ciężarów ludności chłopskiej na rzecz Kościoła. Kwestia ta, nie objęta właściwie dotychczasowymi ustawami, wobec samych tylko dziesięcin stała się aktualna dopiero w 1865 r.¹¹¹, przy czym przewidziano dla niej odmienne postępowanie wszczynane i prowadzone z urzędu¹¹². Na pozostałe ciężary kościelne (kolędę, meszne, stołowe itd.) oraz ciężary realne świadczone na rzecz szkół i instytucji dobroczynnych rozciągnięto możliwość ich znoszenia w r. 1872¹¹³ z zastrzeżeniem jednak zwykłego postępowania relucyjnego¹¹⁴.

¹⁰³ Por. np. relucję ciągłych powinności gospodarstw kmiecyh w Kobylicach (Arch. KGK Cosel, K-19, l. inw. 380).

¹⁰⁴ Ablösungs-Ordnung §§ 1—13.

¹⁰⁵ Ibidem, §§ 26 i nast.

¹⁰⁶ Orzechowski, op. cit., s. 200.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 207.

¹⁰⁸ §§ 2—3.

¹⁰⁹ § 94.

¹¹⁰ § 6 Ustawa z 7 VI 1821 dopuszczała jedynie zamianę ciężarów kościelnych na renty. Znoszenie tych ciężarów w trybie postępowania pozaustawowego, jako przebiegające poza przepisami ustawodawstwa uwłaszczeniowego, nie przeczy tej „ustawodawczej“ odrębności.

¹¹¹ Gesetz, betreffend die Regulierung der Schlesischen Zehntverfassung. Vom 10. April 1865, GS 1865, nr 6049, s. 172. Dla terenu całych Prus znoszenie ciężarów kościelnych zostało dopuszczone już ustawą z 15 IV 1857 (Gesetz, betreffend die Ergänzung und Abänderung des Ablösungs-Gesetzes vom 2. März 1850 bezüglich der Ablösung der den geistlichen und Schul-Instituten, sowie den frommen und milden Stiftungen etc. zustehenden Reallasten, Vom 15 April 1857, GS 1857, nr 4670, s. 363) w zwykłym postępowaniu wszczynanym na wniosek strony, zgodnie z § 94 ust. z 2 III 1850 r. Od postanowień ustawy z 15 IV 1857 jednak wyłączony został cały Śląsk (§ 8) z wyraźnym zastrzeżeniem, że ewentualne znoszenie kościelnych ciężarów możliwe jest tylko w trybie postępowania pozaustawowego.

¹¹² Ustawa z 10 IV 1865, § 3.

¹¹³ Gesetz, betreffend die Ablösung der den geistlichen und Schul-Instituten, sowie der frommen und milden Stiftungen etc. zustehenden Realberechtigungen. Vom 27. April 1882, GS 1872, nr 3028, s. 417.

¹¹⁴ § 10.

Jak widać zatem, od wydania pierwszej ustawy relucyjnej znoszenie ciężarów chłopskich przebiegało w trzech odmiennych formach: drogą specjalnych relucyjnych recesów, jako część składowa przeprowadzanych regulacji oraz jako wspomniane już kilkakrotnie „Freikäufe“, niczym przedmiotowo nie ograniczone relucyjne umowy zawierane w postępowaniu pozaustawowym.

Punktem wyjścia dla rozważań nad przebiegiem i wynikami znoszenia ciężarów chłopskich winno być stwierdzenie stanu panującego na danym terenie w początkowym momencie badań. W naszym przypadku rozważania nad relucją nie sięgają jej początków; brak bowiem odpowiednich źródeł nie pozwala na razie nawet na ścisłe oznaczenie okresu, w którym proces ten się rozpoczął. Dla nas momentem początkowym jest czas, od którego zachodzące przemiany stają się dla nas uchwytne w szczególności, tzn. znajdują odbicie w aktach Komisji Generalnej, a więc mniej więcej od 1811 r. Dla tego więc momentu musimy w miarę możliwości poznać stan istniejący.

Przeprowadzone w drugim rozdziale niniejszych uwag ustalenie ilości gospodarstw będących w 1811 r. własnością chłopów, co stanowiło podstawę dla rozważania przebiegu i wyników regulacji na naszym terenie, okazuje się jako punkt wyjścia dla badania procesów relucyjnych niezupełnie wystarczające. Jak już bowiem poprzednio wspomniano, fakt, że gospodarstwo było własnością chłopską (w języku źródeł „erb- und eigenthümliche Stelle“), można wprawdzie utożsamiać z „wolnością“ danego gospodarstwa od pańszczyzn (co w terminologii źródeł określa się mianem „Freistelle“), ale zawsze z pewnym błędem, jak się okaże, czasem przekraczającym 10⁰/. Inaczej mówiąc, gospodarstwo, nie podlegające regulacji i posiadające swe folium w księdze gruntowej, mogło być zobowiązane do pełnienia pańszczyzny codziennej i wówczas zarówno w księgach hipotecznych, jak i praktyce sądowej i administracyjnej nosiło określenie „pańszczyźnianego“¹¹⁵, (*Robothstelle*). Aby zatem wyniki drugiego rozdziału mogły przedstawić nam stan panujący w r. 1811 pod względem obciążenia chłopów powinnościami pańszczyźnianymi, musimy z ogólnej sumy gospodarstw będących własnością chłopów wyłączyć te wszystkie, na których spoczywał obowiązek świadczenia pańszczyzn w całym wymiarze.

Na 84 wsie, których księgi zachowały się z nieznacznymi tylko lukami, w dwudziestu dziewięciu¹¹⁶ stwierdziliśmy istnienie 239 gospodarstw noszących określenie „Roboth-“, w tym 60 kmiecych, 156 zagrodniczych i 23 chałupnicze. Jak jednak okazuje się po skontrolowaniu ciężarów tych gospodarstw, wiele z nich pełniło pańszczyzny identyczne jak gospodarstwa wolne (np. zagrodnicy w Pawłowickach); w innym wypadku wyraźnie stwierdzono, że rzekomo „pańszczyźniane“ gospodarstwa zostały już przed kilkunastu laty „freigekauft“ (kmiecie i zagrodnicy w Naczysławkach). W Kamionce znaleźliśmy 10 gospodarstw kmiecych określonych jako „pańszczyźniane“, przy których jednak nie wymieniono żadnych ciężarów typu feudalnego, tylko wycugi itp. W ostatnim wypadku nie jest jednakże pewnym, czy na kmieciach tych nie ciążyły normalne (codzienne) pańszczyzny, ponieważ Allgemeine Hypotheken-Ordnung nie nakazywała uwidocznienia w księgach powinności pańszczyźnianych i ciężarów im podobnych.

Wobec powyższego od ustalonej poprzednio ilości gospodarstw, które w 1811 r. były własnością chłopów, odejmujemy tylko gospodarstwa, które pełniły pańszczyźniane powinności w całym wymiarze, oraz te, nazwane w księgach „pańszczyźnianymi“, co do których nie posiadamy bezwzględnej pewności, że ich obciążenia były takie

¹¹⁵ Określenie „pańszczyźniany“ (odpowiednik źródłowego „robothsam“) wzięto z cudzyśłów, ponieważ również gospodarstwa nazywane wolnymi pełniły pańszczyźną (choć w znaczeniu mniejszym wymiarze), zatem i one ściśle biorąc były pańszczyźnianymi.

¹¹⁶ Są to wsie nr 18, 19, 21, 29, 31–33, 36, 40, 41, 44, 48–53, 58, 63, 66, 68, 70, 74, 77; 93; 102, 104–106.

same jak gospodarstw wolnych. W ten sposób potrącamy z ogólnych sum 55 gospodarstw kmiecych, 135 zagrodniczych i 23 chałupnicze otrzymując w rezultacie:

Tabela XIV

Rodzaj gospodarstw	Ogółem 100 %	Gospod. „własnych”	Wśród „własnych” było „pańszczyźnianych”	Ogółem wolnych	% ogółu	Ogółem „pańszczyźnianych”	% ogółu
Kmiece . .	910	588	55	533	58,57	377	41,43
Zagrodnicze .	1791	1212	135	1077	60,13	714	39,87
Chałupnicze .	2052	1769	23	1746	85,08	306	14,92
Razem	4753	3569	213	3356	70,60	1397	29,40

Widzimy zatem, że gospodarstwa „pańszczyźniane” w sumie nie sięgają nawet 30% ogółu gospodarstw omawianego tu powiatu. Najwyższy odsetek gospodarstw obciążonych całym wymiarem pańszczyzn wykazują gospodarstwa kmiecie, nieco niższy zagrodnicze, zupełnie zaś nieznaczny gospodarstwa chałupnicze. Wiadomo, że gospodarstwa kmiecie z reguły, zagrodnicze zaś niejednokrotnie pełniły pańszczyznę ciągłą. Można by zatem przypuszczać, że stosunkowo duży procent „pańszczyźnianych” kmieci i zagrodników pozostaje w związku ze sprzężajem, stanowiącym kosztowny i trudny do nabycia inwentarz. Zapewne pan niechętnie pozbywał się pańszczyzn pełnionych przez chłopów ich sprzężajem.

Ciekawym jeszcze mogłoby być zestawienie pouczające, jak między poszczególne rodzaje wielkiej własności podzielone były „pańszczyźniane” gospodarstwa stanowiące własność chłopską. Tego rodzaju zestawienie przytaczamy w poniższej tabelce:

Tabela XV

gospodarstw „pańszczyźnianych”

Rodzaj własności pańskiej	Kmiec.	% ogółu własn.	Zagrodn.	% ogółu własn.	Chałup.	% ogółu własn.
do 300 ha	—	—	4	3,33	—	—
od 300 do 700 ha	3	2,71	41	12,77	—	—
ponad 700 ha	52	14,28	90	11,96	23	1,86
Razem	55	9,35	135	11,13	23	1,30

Największą ilość gospodarstw „pańszczyźnianych” wśród gospodarstw będących własnością chłopską wykazuje — jak widzimy — wielka własność pańska. Własność średnia dorównuje jej (z pewną nadwyżką) odsetkiem „pańszczyźnianych” zagrodników, pozostaje jednak daleko w tyle pod względem ilości gospodarstw kmiecych tego rodzaju; „pańszczyźnianych” chałupników będących chłopską własnością nie stwierdziliśmy w ogóle na jej terenie. Własność drobna z jej czterema „pańszczyźnianymi” zagrodnikami ze wsi Karchowa w ogóle nie musi być brana pod uwagę.

Uzyskany obraz jest dość dziwny, poucza bowiem, że najdłużej pańszczyzny utrzymywały się we własności wielkiej przed średnią, co niezupełnie daje się pogodzić z dotychczas czynionymi obserwacjami. Możliwe, że powyższy objaw pozostaje w związku z poważnym arealem użytków, które należało uprawiać, posiadany przez wielką i średnią własność.

Obecnie, idąc za przykładem poprzedniego rozdziału, należałoby chronologicznie zestawzić zebrane umowy relucyjne. Niestety, zestawienie takie nie jest wykonalne z uwagi na bardzo poważną ich ilość (810). Aby jednak nie rezygnować zupełnie z zamierzenia, które mogłoby dać bardziej dokładny obraz badanego procesu, zestawimy recesy relucyjne tylko z pewnego przeciągu czasu, naszym zdaniem najbardziej charakterystycznego. Mianowicie uwzględnimy tylko okres zamknięty ustawami relucyjnymi z 1821 i 1850 r. Wprawdzie na czas po połowie XIX w. przypada przytłaczająca większość umów znoszących chłopskie ciężary, okoliczność ta jednakże nie dowodzi wcale zaistnienia podówczas istotnych zmian w ekonomicznych przyczynach przebiegającego procesu. Na uintensywnienie relucji po 1850 r. wpłynęło tylko i wyłącznie usunięcie dotychczasowych ograniczeń i zniesienie drogą ustawy wielu uprawnień pana oraz zapewnienie panu odpowiedniego, w ówczesnych pojęciach, i wygodnego odszkodowania za pośrednictwem specjalnie w tym celu stworzonego Banku Rentowego. Dlatego też powinno wystarczyć sumaryczne zestawienie umów relucyjnych z drugiej połowy ubiegłego stulecia, które zamieścimy w tabeli XVII. Zestawienie chronologiczne umów z lat 1821—1849 włącznie zawarte jest w aneksie IV.

Sporządzone zestawienie objęło wszystkie umowy relucyjne z lat 1821—1849 włącznie, w których stroną zwalnianą z ciężarów byli chłopci. Wśród nich zatem mieszczą się również recesy dotyczące ciężarów karczem i młynów a także umowy przekształcające dotychczasowe dziesięciny świadczone w naturze i w nieoznaczonej wysokości (tzw. „Natural-Garben-Zehnten“) na stałe roczne opłaty. Nie ulega wątpliwości, że karczmarze i właściciele młynów mieli zarówno pod ekonomicznym, jak i społecznym względem stanowisko odrębne od reszty chłopów i wyraźnie uprzywilejowane; zupełnie odmienne były również ciężary przez nich ponoszone. Dzięki temu też młyny i karczmy wykraczają poza procesy przekształcania się ustroju wsi znacznie je wyprzedzając, niezależnie od zmian zachodzących w ustroju folwarcznym.

Również zupełnie niezależne od pańskiego folwarku i stosowanego w nim sposobu produkcji były dziesięciny i inne obciążenia na rzecz Kościoła. Fakt powyższy skłania do wyodrębnienia z naszych rozważań na temat kolejnych nasileń i osłabień procesów relucyjnych zarówno umów dotyczących dziesięcin, jak i tych wszystkich recesów, w których karczmy lub młyny występują jako jedyny kontrahent po stronie chłopskiej. W ten sposób zestawienie aneksu zmniejsza się o 32 pozycje.

Zesumowanie tabeli z aneksu IV dało wyniki następujące

	Relucji poddano gospodarstw					
	Kmiecych	Zagrodn.	Chałupn.	Nieozn.	Innych	Razem
We wszystkich umowach	381	223	337	116	29	1280
Po wyłączeniu karczem, młynów i umów o zmianę dziesięcin	333	183	280	35	—	1070

Widzimy zatem, że w czasie 1821—1849 włącznie relucją objęto 333, czyli 36,59% ogółu gospodarstw kmiecych, 183, tj. 10,21% zagrodniczych i 280 gospodarstw chałupniczych, czyli 13,64% ogółu gospodarstw tego typu.

Powyższe cyfry powinny nam więcej powiedzieć po rozbiciu ich na poszczególne rodzaje własności pańskiej.

Tabela XVI

Rok	na terenie własności pańskiej								ogółem							
	wielkiej				średniej				drobnej				poddano			
	poddano relucji				gospodarstw				relucji							
	km.	zg.	ch.	nozn.	km.	zg.	ch.	km.	zg.	ch.	km.	zg.	ch.	nozn.		
1821	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	—		
1822	84	4	79	—	10	1	—	—	—	—	94	5	79	—		
1824	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2	—	—		
1827	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	3	—	—	—		
1829	1	—	—	—	16	—	—	—	—	—	17	—	—	—		
1830	62	42	6	—	5	—	—	—	—	—	67	42	6	—		
1831	29	8	1	—	—	—	—	—	—	—	29	8	1	—		
1834	—	—	—	34	12	37	35	—	—	—	12	37	35	34		
1835	—	1	1	—	14	2	—	—	—	—	14	3	1	—		
1836	—	2	1	—	2	—	—	—	—	—	2	2	1	—		
1837	—	—	—	—	13	30	21	—	—	—	13	30	21	—		
1838	12	3	66	—	—	—	—	—	—	—	12	3	66	—		
1840	—	1	4	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4	—		
1841	—	—	—	—	—	—	—	24	1	—	24	1	—	—		
1843	8	10	10	—	—	—	—	—	1	—	8	11	10	—		
1844	4	11	1	—	—	—	—	—	—	—	4	11	1	—		
1845	—	—	—	—	16	—	—	—	—	—	16	—	—	—		
1846	—	12	4	1	—	1	18	—	—	—	—	13	22	1		
1847	—	1	1	—	—	—	—	—	1	—	—	2	1	—		
1848	12	1	—	—	—	—	—	—	11	10	12	12	10	—		
1849	—	—	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	—		
Razem	218	96	196	35	91	73	74	24	14	10	333	183	280	35		

Za podstawę obliczenia wielkości względnych dla rezultatów powyższej tabelki bierzemy ogólną ilość gospodarstw danego typu w poszczególnych rodzajach pańskiej własności. Do tej decyzji skłonił nas fakt, iż wśród reluowanych gospodarstw obok takich, które już w 1811 r. były własnością chłopu, znajdują się również gospodarstwa uwłaszczone na podstawie edyktu z 14 IX 1811 r. Dlatego też wzięcie za podstawę ilości gospodarstw „własnych“ musiałoby dać obraz mniej dokładny.

Biorąc zatem za 100 ogólną ilość gospodarstw danego typu obliczamy, że w wielkiej własności pańskiej poddano relucji 29,94% ogółu gospodarstw kmiecych, 8,61% zagrodniczych i 12,86% gospodarstw chałupniczych. Jest objawem niewątpliwie charakterystycznym, że relucja we wsiach uprzemysłowionych (występujących tylko na terenie wielkiej własności) była niezwykle rzadka. Objęła ona tylko dwie wsie: Sławięcice i Starą Kuźnię. Dwie umowy dotyczące Sławięcic (z 13 VI 1836 r. i z 31 VII 1838 r.) zniosły ciężary większej ilości gospodarstw (11 kmiecych, 1 zagrodniczego i 71 chałupniczych) odróżniając się przez to bardzo zdecydowanie od Starej Kuźni (1 umowa dot. 4 zagrodników) i pozostałych uprzemysłowionych miejscowości, dla których z tego czasu nie znamy ani jednej umowy relucyjnej. Powyższe okoliczności nasuwają przypuszczenie, że sławięcickie relucje nie pozosta-

wały w związku ze znajdującym się tam wielkim piecem, lecz z trzema tamtejszymi pańskimi folwarkami oraz faktem, że miejscowość ta była rezydencją ksiąząt Hohenlohe¹¹⁷. Wykluczwszy zatem Sławieście pozostaje nam zaledwie 4 zrelewowanych zagrodników ze Starej Kuźni, liczba więcej niż znikoma, co z kolei zwalnia nas z obowiązku dokonania odrębnych obliczeń dla miejscowości uprzemysłowionych i pozbawionych przemysłu.

Obliczenie wielkości względnych dla średniej własności pańskiej poucza, że na jej terenie relucja objęła 64,53% ogółu gospodarstw kmiecyh, 15,96% zagrodniczych i 19,37% ogółu gospodarstw chałupniczych. W drobnej własności pańskiej wreszcie 58,53% ogółu gospodarstw kmiecyh, 6,39% zagrodniczych oraz 6,85% ogółu gospodarstw chałupniczych w okresie objętym aneksem IV zostało poddanych relucji.

Okazuje się, że własność średnia, mimo że w wielkościach bezwzględnych stojąca daleko w tyle poza wielką, w liczbach względnych wysunęła się zdecydowanie na pierwsze miejsce. Drugie po niej odnośnie do gosp. kmiecyh zajęła własność drobna, własność wielką pozostawiając na szarym końcu. Kolejność ta ulega pewnej zmianie odnośnie do gospodarstw zagrodniczych i chałupniczych, tu bowiem na drugie miejsce wysuwa się własność wielka przed drobną na ostatnim miejscu.

Jak wynika z naszej tabeli, nasilenie w procesie znoszenia ciężarów chłopskich występuje dopiero od 1829 r. i trwa z małymi przerwami do 1848 r. Przed 1846 r. obserwujemy pewne jego osłabienie, ustępujące z kolei miejsca znacznemu ożywieniu, co jest niewątpliwie konsekwencją ustawy z 31 X 1845 r.¹¹⁸, która dla znoszenia ciężarów chłopskich uchyliła ograniczenia płynące z rozporządzenia z 13 VII 1827 r.

Widzimy, że zagęszczenie umów relucyjnych nie wystąpiło bezpośrednio po wydaniu ustawy z 7 VI 1821 r., lecz dopiero w osiem lat później. Przyczyn tego opóźnienia dopatrujemy się — odmiennie niż przy regulacji zagrodników — nie w niezależności tego procesu od ustaw, lecz w ogromnej ilości sporów toczących się w związku z relucją, które nadmiernie przewlekły postępowanie.

Biorąc obecnie pod uwagę rodzaj ciężarów znoszonych w umowach z lat 1821 do 1849 stwierdzamy, że przede wszystkim uchylano powinności pańszczyźniane, głównie piesze (występują w 41 recesach), w mniejszym stopniu sprzężajne (28 recesów). Relucja czynszu gruntowego wystąpiła tylko nieznacznie (11 umów). Szesnaście umów dotyczących laudemium nie powinno budzić wrażenia, jakoby w omawianym okresie likwidacja tego ciężaru przybrała rozmiary godne uwagi. Mianowicie wszystkie umowy te zmieniają jedynie laudemium uiszczane, jak wiadomo, w razie przejścia gospodarstwa chłopskiego w ręce innego posiadacza, na określoną co do wysokości roczną opłatę, tzw. Laudemial-Canon.

Odszkodowanie świadczone przez chłopów w zamian za zniesienie ciężarów stanowiła z reguły renta, tj. roczna opłata, najczęściej o zmiennej wysokości¹¹⁹, którą

¹¹⁷ Por. Knie-Melcher, op. cit., Abt. III, s. 680.

¹¹⁸ GS 1845, nr 2633, s. 682.

¹¹⁹ Zmienność renty była w myśl art. 46 deklaracji z 29 V 1816 uregulowana w ten sposób, że renta zostawała „... auf eine bestimmte Quantität Getreide festgesetzt, jedoch nur im Gelde abgeführt. Das ermittelte Maas von Getreide, wird nämlich nach dem zehnjährigen Durchschnitt der Martinpreise (= cen targowych w dzień św. Marcina, tj. 11 listopada) der nächsten für die Gegend gewöhnlichen Marktstadt zu Gelde angeschlagen, und dieser Geldbetrag in den nächsten zehn Jahren als unveränderliche Rente entrichtet. Nach Ablauf dieses Zeitraums wird die Geldrente auf gleiche Weise nach dem während desselben bestandenem Preise, für einen gleichen Zeitraum anderweitig festgesetzt, und mit diesen Regulirungen (der Preise) von zehn zu zehn Jahren fortgefahren, dergestalt, dass der Getreidepreis in den verflossenen zehn Jahren, den Betrag der Geldabgabe für die nächst folgende Periode bestimmt“.

po upływie określonego okresu chłop mógł wypowiedzieć i spłacić przez uiszczenie jej 25-ciokrotnością¹²⁰. Obok niej występowało jeszcze odszkodowanie w ziemi i sumie pieniężnej (kapitale). Jedyną napotkaną formą pośrednią było odszkodowanie oznaczone w kapitale, którego jednak chłop nie wypłacał natychmiast po podpisaniu umowy, lecz tylko przez pewien czas uiszczał od niego odsetki. Rzecz jasna, że gdy wartość uprawnień chłopu ulegających zniesieniu równocześnie z jego ciężarami (np. serwitut leśny) odpowiadała wartości jego obciążeń, następowało tylko potrącenie (kompensacja).

Wzajemny ilościowy stosunek poszczególnych rodzajów odszkodowania (za podstawę biorąc całe nasze zestawienie bez wyodrębniania karczem. młynów i umów dotyczących dziesięcin) przedstawia się jak następuje:

Odszkodowanie w rencie	61	recesów tj.	64,22 ⁰ / ₀	ogółu
„ w kapitale	16	„ tj.	16,84 ⁰ / ₀	„
„ w ziemi	5	„ tj.	5,26 ⁰ / ₀	„
„ przez potrącenie	8	„ tj.	8,42 ⁰ / ₀	„
Nieustalony rodzaj odszkodowania	5	„ tj.	5,26 ⁰ / ₀	„
Razem	95	recesów tj.	100,00 ⁰ / ₀	ogółu

Powyższe zestawienie pozwala nam zanotować różnicę w porównaniu z odszkodowaniem świadczonym przy regulacji. Wręcz bowiem odmiennie, niż tam to obserwowaliśmy, mamy tu przytłaczającą większość odszkodowania w rencie, przy znikomej ilości umów ustalających odszkodowanie w gruncie. Odszkodowanie w kapitale w obu procesach zajmuje miejsce pośrednie, wykazując nawet zbliżone wielkości bezwzględne.

Przewaga renty jako odszkodowania przy relucji może płynąć z dwu przyczyn. Pierwsza z nich to fakt, iż wysokość świadczonego odszkodowania najprzypuszczalnie była tu niższa. Druga przyczyna leży w tym, że relucji podlegały już gospodarstwa będące własnością chłopską, które więc wedle wszelkiego prawdopodobieństwa były ekonomicznie tak ugruntowane i zapewne rozporządzały gotówką, aby móc ponieść odszkodowanie oznaczone w sumie pieniężnej (rencie lub kapitale).

Okres objęty zestawieniem omawianej przez nas tabeli z aneksu IV pokrywa się mniej więcej z czasem, którego dotyczyły spostrzeżenia Schücka w jego „Materialien...“. Cytowany autor stwierdził, że w przybliżeniu połowa relucji ciężarów chłopskich została dokonana za odszkodowaniem w rencie, połowa zaś za odszkodowaniem w kapitale¹²¹. Jak dowodzi nasze zestawienie, w powiecie kozielskim sprawa ta przedstawiała się o wiele inaczej. Należy więc również na jego uwagi o odszkodowaniu przy znoszeniu ciężarów chłopskich rozciągnąć to wszystko, co powiedzieliśmy w analogicznej kwestii przy omawianiu procesów regulacyjnych.

Aneks IV pozwala jeszcze na poczynienie spostrzeżeń co do rodzaju postępowania, które poprzedziło zawarcie objętych nią relucyjnych recesów. Wprawdzie nie dla wszystkich umów naszego zestawienia uzyskano odpowiednie informacje, z tych jednak, które posiadamy (w sumie 79), 64 umowy zostały zawarte w trybie postępowania formalnego, pozostałe zaś 15 w postępowaniu bezformalnym. Występowanie procedury bezformalnej nie wykazuje w naszym zestawieniu żadnej innej regularności jak te, na które wskazyaliśmy już w naszej pracy o postępowaniu uwłaszczeniowym na Górnym Śląsku¹²². Wiąże się ona bowiem przeważnie z określonymi wsiami (w naszym przypadku np. Kobylice i Rogi) i z umowami posiadającymi zapewne

¹²⁰ *Gemeinheitstheilungs-Ordnung*. Vom 7ten Juni 1821, GS 1821, nr 650, s. 53, § 75.

¹²¹ Schü c k, *Materialien* . . . , s. 84.

¹²² Orzechowski, op. cit., s. 231—232.

mniejsze znaczenie dla stron. W szczególności podkreślić należy brak związku między postępowaniem bezformalnym, będącym oznaką zgodności stron przy zawieraniu umowy a określonym rodzajem własności pańskiej. Najoczywiejście zastosowanie tej procedury było jedynie i wyłącznie wynikiem sytuacji istniejącej konkretnie w danej miejscowości w czasie zawierania umowy.

Jeszcze mniej informacji niż poprzednio mamy odnośnie do kwestii, z czyjej inicjatywy wszczynano postępowanie relucyjne w poszczególnych wypadkach (w sumie dla 54 umów). Z tego nieduża większość (32 umowy) przypada na inicjatywę ze strony chłopów. Przypatrując się umowom zawartym z inicjatywy pana nie można stwierdzić ich wyraźnej odmienności od pozostałych. Brak związków między pańską inicjatywą a rodzajem umów zawartych w jej wyniku doprowadza do wniosku analogicznego jak powyżej: inicjatywa pana wynikała najprawdopodobniej tylko z konkretnej sytuacji, która zapewniała mu określoną korzyść w wypadku wszczęcia postępowania i zawarcia umowy.

Porównując ostatnio poczynione spostrzeżenie z procesami regulacji konstatujemy w relucji znacznie słabszy odsetek inicjatywy chłopskiej. Najprawdopodobniej jest to konsekwencja faktu, iż znoszeniu ulegały w pierwszym rzędzie pańszczyzny gospodarstw wolnych, a więc z reguły nieznaczne i nie bardzo uciążliwe dla chłopów.

Umowy relucyjne z czasu po 1850 r., nie objęte naszym ostatnim zestawieniem, stanowią materiał odmienny od omówionego powyżej i o wiele mniej pouczający. W pierwszym rzędzie nie nadają się one zupełnie do szczegółowego rozpatrywania ich chronologii. Ich następstwo w czasie nie jest w żadnym stopniu odzwierciedleniem przemian zaszłych w pańskim folwarku, ani nawet nie odpowiada kolejności w składaniu wniosków o wszczęcie postępowania. Ogromna ilość niemal równocześnie w 1850–1851 r. wszczętych postępowań (czego wyrazem jest niepomiarne wzrastająca ilość umów w drugiej połowie XIX w.) dowodzi, że kolejność w zawieraniu recesów i nasilenia poszczególnych lat były funkcją jedynie mniejszej lub większej przewlekłości toczącego się postępowania i sprawności specjalnych komisarzy.

Powyższe względy czynią również bezcelowym rozpatrywanie umów z tego czasu z uwagi na rodzaj wielkiej własności, której jako kontrahenta umowy te dotyczyły.

Podobnie nieduża jest przydatność materiału z lat od 1850 r. wzwzysł dla poznania rodzaju i ilości ciężarów chłopskich znoszonych w zawartych w tym czasie umowach. Według postanowień ustawy z 2 III 1850 w wyniku toczącego się postępowania wszystkie ciężary ponoszone przez objęte postępowaniem gospodarstwo chłopskie na korzyść drugiego kontrahenta musiały zostać zniesione¹²³. Okoliczność, że żaden z ciężarów, względnie wzajemnych uprawnień istniejących między stronami nie mógł zostać od relucji wykluczony i — formalnie biorąc — utrzymać się po zawarciu umowy, powodowała, że umowy najmniej uwagi poświęcały rodzajowi i ilości znoszonych uprawnień i ciężarów, zadowalając się często tylko ogólnikiem. Wprawdzie specjalne drukowane formularze, na których w czasie po 1850 r. zawierano umowy, przewidywały w § 1 szczegółowe wymienienie znoszonych ciężarów i uprawnień¹²⁴, jak się okazuje jednak, spisujący recesy komisarze dopuszczali się tu z zasady rażącego niedbalstwa. Dla przykładu można podać, że do wyjątków należy, by ilość gospodarstw (ściślej pozycji hipotecznych) objęta recesem pokrywała się ze sumą wymienioną w § 1 umowy przy wycieszeniu ciężarów.

¹²³ Por. § 95 cyt. ustawy.

¹²⁴ Wynika to z okoliczności, że § 1 miał najwięcej miejsca pozostawionego do wypełnienia (póttorej strony). Niestety, bardzo często znajduje się sam tylko zwrot: „sämtliche Lasten der Stelle“.

Mając na uwadze wspomniane ostatnio niedokładności materiału z drugiej połowy XIX w., przystąpimy do streszczenia naszych spostrzeżeń poczynionych na tym materiale. Zesumowanie informacji, które w poszczególnych umowach zdają się nie budzić poważniejszych wątpliwości, pozwala stwierdzić, że na 537 umów relucyjnych zawartych po 1850 r. zniesiono

powinności piesze	, , , w 288 umowach,
powinności sprzężajne	, w 99 umowach,
czynsze gruntowe	, w 462 umowach,
laudemia	, , , , , w 415 umowach,
inne określone ściśle lub nieokreślone ciężary .	w 297 umowach.

Najwyższa jest ilość recesów znoszących czynsze gruntowe; drugie co do ilości umów miejsce wykazują laudemia. Zdecydowana przewaga znoszenia tych dwu obciążeń nad innymi jest zupełnie zrozumiała, ponieważ ustawodawstwo przed 1850 r. nie przewidywało ich znoszenia. Zarazem dowodzi ona, że pozaustawowe postępowanie relucyjne niedużą rolę odegrało w pierwszej połowie XIX w. w dziedzinie likwidacji tych ciężarów.

Ilość recesów znoszących „inne ciężary“ (daniny w nabiale, drobiu, bydłe, przygodne posługi itp.), znacznie mniejsza od poprzednio wymienionych, nie dowodzi, że owe obciążenia już przed 1850 r. zostały zniesione. Znoszenie ich miało wprawdzie często miejsce przy regulacjach, te jednak, jak widzieliśmy, nie były zbyt liczne, prócz tego zaś uchylania przy ich okazji wymienionych obciążeń nie można uznać za regułę. Najprawdopodobniej niedbalstwo komisarzy przy spisywaniu umów przybrało wobec tych — zupełnie podrzędnych — obciążeń rozmiary o wiele większe niż w stosunku do pańszczyzn, czynszów i laudemium. Stąd zatem informacje dotyczące tych ciężarów są najmniej wiarygodne.

Stosunkowo znaczna ilość recesów znoszących ciągle i piesze powinności pańszczyźniane mogłaby dziwić i nasuwać przypuszczenie, że dopiero w sześćdziesiątych latach ubiegłego stulecia folwarki pańskie zaczęły produkować wyłącznie przy użyciu siły najemnej. Nieścisłości takiego przypuszczenia dowodzą same teksty relucyjnych recesów. Przede wszystkim bowiem najczęściej chodzi w nich o pańszczyznę już tylko w bardzo drobnym wymiarze (kilka dni w roku), które na pewno nie wystarczyłyby dla pokrycia zapotrzebowania folwarku na sprzężaj i ręce robocze. Po drugie zaś okazuje się z tekstów umów, że w wielu wypadkach, gdy mowa jest o znoszeniu powinności pieszych lub ciągłych, chodzi już tylko o czynsze w ich miejsce wprowadzone¹²⁵. Okazuje się zatem, że w międzyczasie została dokonana zamiana istniejących jeszcze powinności na opłaty pieniężne, jednoznaczna z rezygnacją dworu z pracy pańszczyźnianej. Przy tym, zważywszy nieścisłość informacji o znoszonych ciężarach, można również wśród umów wymienających tylko lakoniczne „Dienste“ lub „Morgenarbeit“ domniemywać się pewnej ilości wypadków w których znoszono już nie powinności bezpośrednio, lecz periodyczne opłaty wprowadzone na ich miejsce.

Rozpatrzenie miejscowości, w których zamiast pańszczyzn występowały już tylko czynsze, dowodzi, że wielka, średnia i drobna własność pańska nie wykazuje pod tym względem po 1850 r. żadnych istotnych różnic. Widocznie przekształcenia w folwarkach pańskich, niezależnie od ich wielkości, w połowie XIX w. były już dokonane. Wnioskowi temu nie przeczą regulacje dokonywane po 1850 r., które objęły 334 gospodarstwa zagrodnicze i 93 chałupnicze. Nie jest bowiem wykluczone, że również powinności pańszczyźniane chłopów nie będących właścicielami użytkowa-

¹²⁵ Np. umowa z Ostroznicy z 28 III 1855 (Arch. KGK., Cosel, O—15. I. inw 683)

nych gospodarstw mogły być zamieniane na opłaty, co nie musiało, a raczej nie mogło znaleźć swego wyrazu w regulacyjnych umowach.

Spostrzeżenia na temat rodzaju postępowania poprzedzającego zawarcie poszczególnych umów i inicjatywy wszczęcia tego postępowania, które wypowiedziano poprzednio w związku z przebiegiem regulacji, również dla relucji mają zastosowanie w całej swej rozciągłości.

Przed sporządzeniem tabeli z aneksu IV zastrzeżliśmy się, że obejmie ona tylko pewien wycinek procesu znoszenia chłopskich ciężarów. W ten sposób obraz przez nas dany był niekompletny i wymaga uzupełnienia. Damy je w tabeli XVII, stanowiącej sumaryczne zestawienie relucji przeprowadzonych w poszczególnych latach poczynawszy od 1817 r., tj. od momentu pojawienia się pierwszych umów regulacyjnych, zawartych przy współudziale Komisji Generalnej. Tabela ta będzie musiała również posłużyć za zestawienie rezultatów relucji. Z powodów, które poda się poniżej, należało zrezygnować ze szczegółowego rozpatrzenia rezultatów relucji dla każdej wsi z osobna.

Tabela XVII¹²⁶

Rok	Ilość umów		Ilość gospodarstw zreluowanych								Ilość umów znoszących pańszczyzny					
	reg.	rel.	w regulacji			przy relucji					Piesz.	Ciagli.	Czyn-sze	Lau-dem.	Inne	Dziesięć.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1817	6	—	48	—	—	—	—	—	—	—	6	6	—	—	—	—
1818	2	—	9	9	—	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—
1819	11	—	73	—	—	—	—	—	—	—	11	11	—	—	—	—
1820	7	—	66	—	—	—	—	—	—	—	7	7	—	—	—	—
1821	6	1	54	3	—	6	—	—	—	—	7	7	1	—	1	—
1822	3	5	12	—	—	94	5	79	—	—	7	6	1	2	2	1
1823	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—
1824	1	1	7	—	—	—	2	—	—	—	2	1	—	—	1	—
1825	4	—	—	4	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—
1827	1	1	—	1	—	3	—	—	—	—	2	1	1	—	—	—
1828	1	—	—	11	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
1829	2	10	4	1	—	17	6	—	—	—	8	6	—	—	5	—
1830	2	9	6	1	—	67	43	6	—	—	7	8	—	—	2	—
1831	—	5	—	—	—	29	9	1	—	—	3	5	1	1	1	—
1833	—	1	—	—	—	—	2	—	—	—	1	—	1	—	1	—
1834	1	10	—	17	—	22	64	47	—	34	6	2	1	—	1	3
1835	—	6	—	—	—	37	18	22	—	—	3	1	1	2	2	2
1836	—	6	—	—	—	17	2	15	—	19	2	1	2	1	1	1
1837	—	3	—	—	—	13	31	21	—	62	1	1	—	1	—	1
1838	—	2	—	—	—	12	3	66	—	—	1	—	1	1	1	—
1839	—	2	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	1	1	2	—
1840	1	3	—	3	—	—	2	4	—	—	2	1	1	—	—	—
1841	—	1	—	—	—	24	2	—	—	—	—	1	1	—	—	—
1842	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
1843	—	3	—	—	—	8	11	10	—	—	2	1	1	1	1	—
1844	1	4	—	5	—	4	12	1	—	—	1	—	1	2	1	—
1845	1	4	—	5	—	16	3	—	—	—	1	1	3	2	2	—
1846	1	7	—	1	—	—	16	22	—	1	5	—	—	4	2	—

¹² Przegląd Zachodni

Tabela XVII c. d.

Rok	Ilość gospodarstw zrełuwanych										Ilość umów znoszących					
	Ilość umów		w regulacji			przy reluicji				pańsz- czyzny	Czyn- sze	Lau- dem.	Inne	Dziesięć.		
	reg.	rel.	k	z	ch	k	z	ch	pos						n	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1847	—	3	—	—	—	—	2	1	—	—	1	—	—	1	2	—
1848	1	6	—	2	—	12	14	10	—	—	3	—	2	4	2	—
1849	6	1	—	13	—	—	—	22	—	—	7	—	—	—	6	—
1850	14	18	—	100	4	39	83	127	124	—	23	4	16	11	20	—
1851	13	30	—	81	3	28	93	129	147	90	32	8	29	25	36	3
1852	7	26	—	30	—	33	138	150	141	53	20	2	23	22	25	—
1853	10	86	—	65	1	109	232	331	268	44	53	17	72	69	62	—
1854	2	76	—	2	—	95	106	188	263	200	36	16	64	62	47	1
1855	7	44	—	32	42	89	34	154	352	65	27	7	39	27	21	—
1856	1	81	—	—	1	74	158	214	623	63	63	15	74	68	51	—
1857	9	81	—	—	32	46	133	196	434	120	57	11	77	72	56	—
1858	7	56	—	8	8	66	112	213	259	144	40	17	43	39	42	—
1859	1	6	—	—	1	4	1	3	2	1	1	1	4	3	2	—
1860	—	11	—	—	—	—	2	6	44	51	2	—	6	4	4	—
1861	—	4	—	—	—	7	5	7	35	—	1	1	3	3	—	—
1862	—	2	—	—	—	7	—	—	8	—	2	—	2	2	1	—
1863	—	3	—	—	—	—	1	1	5	—	1	—	2	2	—	—
1864	—	1	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	1	—	—	—
1865	—	2	—	—	—	8	4	33	5	1	1	—	2	1	1	—
1872	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
1873	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—
1874	—	1	—	—	—	—	—	—	—	13	?	—	—	—	?	—
1883	—	1	—	—	—	—	3	8	2	—	—	—	—	1	—	—
1885	—	2	—	—	—	—	3	3	36	—	—	—	—	2	—	—
1886	—	1	—	—	—	—	9	6	3	—	—	—	—	1	—	—
1887	—	1	—	—	—	—	—	—	—	7	—	—	—	1	—	—
1907	—	1	—	—	—	—	—	2	4	—	—	—	1	1	—	—
1911	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	—	—	—
	132	632	279	396	93	986	1368	2098	2755	974	465	168	481	607	406	12

Do powyższego dodawszy jeszcze rezultaty regulacji w trybie pozaustawowym otrzymujemy:

—	—	16	30	30	—	—	—	—	—	—	76	16	—	—	—	—
132	632	295	426	123	986	1368	2098	2755	974	541	184	481	607	406	12	

¹²⁸ W sporządzonej tabeli pewne szczegóły domagają się wyjaśnienia. Rubryka 10 obejmuje rełuwane „posesje”, tzn. objęte recesami parcele, wchodzące w skład określonych gospodarstw, lecz posiadające własną kartę w księdze hipotecznej, które w umowach występują jako odrębne pozycje. Rzecz jasna, że ciężary znoszone w stosunku do takich parcel mają wyłącznie charakter realny (np. czynsze gruntowe czy pańszczyźniane powinności). Rubryka 11 obejmuje pozycje umów dokładnej nam nie znane. W wielu bowiem wypadkach umowa doszła do nas tylko w wyciągu hipotecznym z ksiąg gruntowych dóbr rycerskich. Te zaś z reguły bardzo lakoniczne i niejednokrotnie nie pozbawione błędów, wymieniają tylko ogólną kwotę odszkodowania i sumarycznie ilość pozycji objętych umową. Ponieważ zaś

Rozpatrując sporządzoną tabelę możemy stwierdzić, że procesy relucyjne w powiecie kozielskim zakończyły się zasadniczo w 1858 r., a więc równocześnie z regulacją. Nie zmienia postaci rzeczy fakt, że jeszcze później zawarto 39 umów na przestrzeni lat do 1911 r. Biorąc bowiem pod uwagę czas od 1850 r. widzimy, że w ciągu pierwszych lat ośmiu zawarto 498 umów relucyjnych, które objęły 6758 pozycji, podczas gdy w ogóle po połowie XIX w. zawarto ich 537, dotyczących w sumie 7185 pozycji. Stąd więc umowy rozrzucone z rzadka po 1858 r. są tylko szczegółem, pozostałościami bez większego znaczenia.

W procesie znoszenia ciężarów chłopskich obserwujemy pewną kolejność, zależnie od ich rodzaju. Polega ona na najwcześniejszym wystąpieniu relucji powinności pańszczyźnianych ciągłych i pieszych. Objaw ten zauważony w naszym zestawieniu od 1817 (1811) r. sięga daleko wstecz w lata wcześniejsze, występując tam w formie ograniczania powinności pańszczyźnianych do kilku lub kilkunastu dni w roku przy wykupnie gospodarstw lub drogą specjalnych umów między panem i chłopami. Od 1817 r. znoszenie powinności występuje w związku z regulacją. Zaistniałe wskutek tego zmiany nie były duże, przy regulacji bowiem z reguły zastrzegano na przeciąg lat 12 tzw. „Hilfsdienste“ w wysokości dochodzącej do 10 dni pieszych i 10 sprzężajnych rocznie. Po upływie powyższego terminu można było w specjalnej umowie przedłużyć trwanie pomocniczych powinności na dalsze lat 12 itd. Ustawodawstwo uwłaszczeniowe przewidywało również tzw. „Baufuhren“¹²⁷, pan jednak stosunkowo rzadko w recesach je sobie zastrzegał. W rezultacie zatem pańszczyzny trwały nadal w postaci służb pomocniczych, sytuacja była więc praktycznie niemal ta sama co poprzednio. W myśl przepisów edyktu regulacyjnego obok pańszczyzn również inne ciężary, zupełnie drugorzędne, miały ulec zniesieniu. Postanowienie to było wprawdzie realizowane, lecz nie w tak szerokim zakresie jak znoszenie pańszczyzn.

z sum tych niesposób jest wyodrębnić poszczególne rodzaje gospodarstw od pojedynczych parcel i od siebie nawzajem, należało wprowadzić dla nich rubrykę odrębną.

Zamierzeniem naszym przy sporządzaniu tabeli XVII było zestawienie sumarycznie wszystkie umowy dokonujące faktycznie relucji ciężarów chłopskich. Ponieważ jednak umowy relucyjne zawierane w trybie postępowania pozaustawowego zarówno przed 1811 r., jak w czasie obowiązywania ustawodawstwa uwłaszczeniowego uchodzą naszej uwagi i tylko w drobnych szczegółach znalazły odbicie w źródłach, zmuszeni byliśmy zupełnie je z naszego zestawienia wypuścić, ograniczając się jedynie do umów zatwierdzonych przez Komisję Generalną. Poprzednio już stwierdziliśmy, że procesu relucji ciężarów chłopskich nie można ograniczyć tylko do umów zawartych specjalnie w tym przedmiocie, pomijając regulacje, przy których również uchylano pańszczyźniane powinności. Dlatego też powyższa tabela obok relucyjnych objęła również wszystkie recesy regulacyjne.

W umowach regulacyjnych punkt ciężkości spoczywał na przekazaniu chłopom gospodarstw na własność i na zniesieniu pańszczyzn. przy tym jednak uwaga skoncentrowana była na stanie stwarzanym przez zawieraną umowę a nie stosunkach przez nią likwidowanych. W rezultacie o powinnościach znoszonych mamy wiadomości zupełnie znikome i niekonkretne, nie dające ująć się w tabeli. Aby jednak nie ograniczać naszego zestawienia bardziej, niż to było bezwzględnie konieczne, przyjęliśmy domniemanie, iż przy każdej regulacji gospodarstw kmiecych znoszono powinności ciągle i piesze, przy regulacji zagrodników i chałupników tylko piesze.

Wprawdzie w myśl § 6 RE obok powinności pańszczyźnianych regulowanych gospodarstw zniesieniu miały ulec również „die Geld- und Natural-Abgaben“, niemniej jednak akta pouczają, że nie zawsze wraz z powinnościami były one znoszone. Z tego powodu nie rozciągnęliśmy naszego domniemania również i na obciążenia tego rodzaju.

Przy umowach regulacyjnych z czasu po 1850 r., kiedy rzeczywiście znoszono wszystkie ciężary regulowanych gospodarstw, przyjęliśmy — rzecz jasna — powyższe domniemanie w szerszym zakresie, obejmując nim także daniny w pieniądzu i naturaliach, które zostały zanotowane w rubryce 16 o nagłówku „inne“.

¹²⁷ Były to powinności ciągle zastrzeżone dla pana jednorazowo w niedużej ilości celem zwiezienia materiału do wzniesienia budynków (stajen, czworaków itp.), których wystawienie stało się koniecznym w konsekwencji przeprowadzonej regulacji. Por. deklaracja z 29. V. 1816, art. 39.

Znoszenie czynszów gruntowych i laudemium wystąpiło znacznie później, można o nim mówić dopiero od 1850 r.

Ciężarami typu feudalnego, których zniesienie było najbardziej opóźnione, są nie objęte naszym zestawieniem ciężary kościelne. Spośród nich wcześniej zniesiono dziesięciny na podstawie ustawy z 1865 r. Uchylanie tych ciężarów przedsiębrane było z urzędu i w postępowaniu bardzo skróconym. Wskutek tego w ciągu 13 lat od 1865 do 1878 r. wyłącznie dziesięciny zostały zniesione we wszystkich wsiach naszego terenu, bez wyjątku w zamian za rentę. W sumie zawarto w tym czasie 165 umów znoszących te obciążenia, z tego 51 dotyczących gruntów dworskich¹²⁸.

Zniesienie pozostałych ciężarów kościelnych (kołędu, meszne, stołowe), szkolnych, itp., wystąpiło jeszcze później, bo dopiero na podstawie ustawy z 1872 r. Proces ten jednak nie przybrał tak szerokich rozmiarów jak znoszenie dziesięcin, przypuszczalnie dlatego, że nie przewidziano dla niego postępowania z urzędu. Z czasu 1872—1880 zanotowaliśmy tylko 13 umów znoszących ciężary ostatnio wspomniane. W pozostałych wsiach obciążenia te musiały zostać zniesione bez pośrednictwa Komisji Generalnej, drogą ugody proboszcza z chłopem, ponieważ ciężary te w latach późniejszych — o ile nam wiadomo — nigdzie już nie występują.

*

Zasadniczym zagadnieniem, które należy jeszcze omówić, jest kwestia wyników relucji w powiecie kozielskim. Niestety do tego celu nie będziemy mogli sporządzić podobnej tabeli jak dla procesów regulacyjnych z powodu dużych niedokładności materiału, którym w tym wypadku rozporządzamy.

Mianowicie podstawą dla sporządzenia tabeli rezultatów musiałyby być dokładna znajomość ilości i rodzaju ciężarów poszczególnych gospodarstw całego badanego terenu. Abstrahując od trudności, jakie nastrocza sporządzanie takiego zestawienia, było ono dla nas niewykonalne z powodu braku koniecznych informacji. Prócz tego, jak już widzieliśmy, poszczególne ciężary ulegały wielu przekształceniom w trybie postępowania pozaustawowego, których nie jesteśmy w stanie stwierdzić wobec zupełnego braku odpowiednich źródeł. Wreszcie same umowy relucyjne tak rzadko informują ściśle o uchylanych przez siebie ciężarach, że prześledzenie dziejów zniesienia określonych obciążeń we wszystkich wypadkach (bo tym musiałyby być taka tabela) staje się wprost fizyczną niemożliwością.

Nie sporządzając zatem osobnego zestawienia rezultatów relucji posłużymy się tabelą XVII, koncentrując uwagę na jej podsumowaniach. (Tab. p. str. nast.).

Aby dane naszej tabeli doprowadzić do większej ścisłości, należy rozbić grupę gospodarstw nieoznaczonych. Dokonamy tego proporcjonalnie do pozostałych danych szczegółowych. Jak wiemy, ogólna ilość reluowanych parcel wynosi 2755 na wszystkich reluowanych pozycji 9025, co stanowi 30,52% ogółu. Dzielać liczbę 974 w tym samym stosunku otrzymujemy przybliżoną ilość samoistnych gospodarstw jako 677, parcel zaś 297. Przeprowadzając obecnie ponowne obliczenie wspólnie dla samych gospodarstw otrzymujemy, że relucja objęła ich 5973 w powiecie kozielskim, czyli o 1220 więcej niż wykazuje stan z 1811 r. Znaczna ta nadwyżka sprawia wrażenie, jakoby relucji poddano znacznie więcej gospodarstw, niż ich było w rzeczywistości, co musiałoby w zasadniczy sposób zachwiać zaufaniem do cyfr, którymi cały czas dotąd operowaliśmy. Niemniej jednak zauważone nadwyżki są całkiem zrozumiałe z uwagi na niewątpliwie coraz intensywniej przebiegające rozdrabnianie gospodarstw chłopskich. Objawem równoległym do rozdrobnienia jest zmienność ter-

¹²⁸ Obowiązek świadczenia dziesięcin spoczywał zasadniczo na gruntach chłopskich. Dopiero w rezultacie regulacji, gdy do folwarku włączono szereg ziem dawniej rustykalnych (ten sam skutek powodowało zwykłe „Einziehen“), obowiązek spłaty dziesięcin przechodził na pana proporcjonalnie do areалу włączonych gruntów.

minologii gospodarstw chłopskich, która daje się obserwować w tekstach umów relucyjnych. Stąd więc wynikiem rozdrabniania nie tylko jest silne pomnożenie się gospodarstw danego typu (czego przykład mamy na gospodarstwach kmiecych), lecz również przemieszczenie się pewnych grup gospodarstw z wyższego rzędu do niższego. Pobieżne choćby zestawienie umów relucyjnych (gdzie odzwierciedlenie znalazły zmieniające się nazwy) z księgami gruntowymi sprawia wrażenie, że najczęstszym objawem było przechodzenie gospodarstw zagrodniczych w chałupnicze, gdy tymczasem gospodarstwa kmiece ulegały raczej tylko przepołowieniom i jako „Halbbauerstellen“ pozostawały nadal w grupie gospodarstw kmiecych. Wypowiedziane spostrzeżenie tłumaczy znaczny przyrost ilości gospodarstw kmiecych uwidoczniiony w naszej tabeli. Bardzo nieznaczne zwiększenie się ilości gospodarstw zagrodniczych nie znajduje jednak całkowitego uzasadnienia w tym, co powyżej powiedzieliśmy. Obok bowiem „deklasowania się“ gospodarstw zagrodniczych występowały również wypadki powstawania nowych gospodarstw tego typu, przechodzenia gospodarstw chałupniczych w zagrodnicze drogą przyrostu ich areалу i zamiana na gospodarstwa zagrodnicze gospodarstw kmiecych przez odwrotny do poprzedniego proces kurczenia się ich gruntów. W każdym razie, gdybyśmy przyjęli, że nasze dane dotyczące zagrodników zbliżone są do rzeczywistości, należałoby wnosić, że przyrost gospodarstw zagrodniczych był tylko nieznacznie silniejszy niż ich ubytek.

Tabela XVIII

Rodzaj gospodarstw	I l o ś ć g o s p o d a r s t w					Różnica
	Ogółem	W tym pańszczyźn.	Uregulowano	Zreulowano	Razem zreulowano	
Kmiece	910	377	295	986	1281	+ 371
Zagrodn.	1769	714	426	1368	1794	+ 25
Chałupn.	2052	306	123	2098	2221	+ 169
Nieozn.	—	—	—	974	974	+ 974
Parcele	—	—	—	2755	2755	+2755
Razem	4753	1397	844	8181	9025	+4272
Razem bez parcel	4753	1397	844	5426	6270	+1517

Wykazana w naszej tabeli nadwyżka gospodarstw chałupniczych (169 gospodarstw) jest ponad wszelką wątpliwość za mała. Obok bowiem przyrostu będącego rezultatem rozdrabniania, który w grupie gospodarstw chałupniczych (najmniejszych) z natury rzeczy musiał wystąpić najsilniej, pamiętać musimy o tworzeniu się nowych gospodarstw tego typu na gruntach wykupionych od dworu lub od chłopów. Porównanie określeń ksiąg gruntowych z pozycjami objętymi przez recesy relucyjne wskazuje również, że bardzo znaczna ilość parcel (w księgach hipotecznych występujących pod nazwą „Ackerstück“ lub „Trennstück“) z biegiem czasu przekształciła się w gospodarstwa chałupnicze, oczywiście przez wystawienie na nich budynków i odłączenie od dawnej całości. Wszystko to biorąc pod uwagę musimy dojść do wypowiedzianego już poprzednio wniosku, że ilość znanych nam relucji gospodarstw chałupniczych jest niewątpliwie znacznie mniejsza niż suma tego rodzaju gospodarstw w ogóle. Ze stwierdzenia tego jednak nie trzeba jeszcze wnosić, jakoby feudalne ciężary gospodarstw chałupniczych nie uległy zniesieniu i na przyszłość zostały utrzymane. Należy bowiem zdać sobie sprawę, że mogły również istnieć gospodarstwa chałupnicze nie ponoszące na rzecz dworu interesujących nas ciężarów

i że ciężary gospodarstw chałupniczych w znacznej mierze musiały zostać zniesione w trybie postępowania pozaustawowego, o czym wiadomość z natury rzeczy nie mogła do nas dotrzeć. Na to, że postępowanie pozaustawowe mogło tu znaleźć szerokie zastosowanie, wskazuje okoliczność, iż obciążenia gospodarstw chałupniczych były na ogół bardzo niskie i często nie przewyższały 1 talara rocznie (*Jurisdictionszins*) obok obowiązku pomocy przy połowie ryb, powinności łowieckich i niewielu innych, zupełnie drugorzędnych i sporadycznie tylko pełnionych. Najpoważniejszy z nich, czynsz jurysdykcyjny, jako związany z patrymonialnym sądownictwem, wraz ze zniesieniem tego sądownictwa z mocy samego prawa został uchylony¹²⁹. Odszkodowanie zaś za pozostałe, zupełnie drobne ciężary, które przy ich zniesieniu chłop winien był świadczyć, również nie mogło być wysokie, łatwe więc było do spłaty nawet w gotowiznie. Jasną jest zatem rzeczą, że pośrednictwo Banku Rentowego w przeważającej ilości wypadków musiało okazać się zbytecznym.

Skoro nie zdołaliśmy stwierdzić na podstawie wykorzystanego materiału, jaka była ilość gospodarstw ponoszących ciężary typu feudalnego w momencie wejścia w życie ustawy z 2 III 1850 r., innymi słowy, jaki był przyrost ilości gospodarstw w wyniku ich rozdrabniania, zostaliśmy pozbawieni podstaw dla czynienia zestawień liczb globalnych i ewentualnie szczegółowych i wyprowadzania z tego jakichkolwiek wniosków.

Niemniej jednak poznane przez nas źródła pozwalają skonstatować, że relucja ciężarów chłopskich została w całości przeprowadzona. Jak bowiem wynika z ksiąg gruntowych, a zatem źródła nie podlegającego wątpliwości, w drugiej połowie XIX w. wszystkie dawne ciężary feudalne, pomieszczone na czele rubryki „*onera perpetua*“, wszędzie zostały zlikwidowane.

Zresztą, jeżeli nawet pewne ciężary, prawdopodobnie przez przeoczenie, nie zostały zniesione, automatycznie traciły znaczenie i szły w niepamięć. Przypuszczalnie wypadki tego rodzaju musiały być rzadkie. Nam znane są tylko trzy, gdy już w XX w. wpłynęły do Komisji Generalnej wnioski o zniesienie drobnego czynszu. Dowodem istnienia tych ciężarów nie było jednak faktyczne ich uiszczenie, lecz zaledwie „*eine bisher noch nicht gelöschte Eintragung in dem Hypothequen-Buche*“¹³⁰.

V. Wnioski

Ujmujemy treściwie wyniki rozważań:

Ponieważ uwłaszczenie jako proces przemian ustrojowych wsi w okresie jej przeistaczania się z feudalnej w kapitalistyczną łączy się najściślej z przekształcaniem pańskiego folwarku pańszczyźnianego w warsztat produkujący na zasadach kapitalistycznych, wyszliśmy od rozważań na temat pańskiego folwarku. W ich wyniku doszliśmy do wniosku, że przeobrażenia ustroju folwarcznego na badanym terenie musiały się rozpocząć w siódmym dziesięcioleciu XVIII w. lub nawet wcześniej; zakończenie ich przypadło prawdopodobnie na trzecie lub czwarte dziesięciolecie ubiegłego wieku.

Jako konsekwencja przemian w pańskim folwarku wystąpił silny wzrost ilości wolnych gospodarstw chałupniczych, co z kolei pociągnęło za sobą przekształcanie się struktury wiejskiej z zagrodniczej w chałupniczą. Dalszym skutkiem przedstawiania produkcji folwarcznej na najemną siłę roboczą było stopniowe obniżanie powinności pańszczyźnianych drogą specjalnych umów i powiększanie się ilości „własnych“ gospodarstw chłopskich, głównie wskutek wykupna ich od pana. Wspom-

¹²⁹ Verordnung über die Aufhebung der Privatgerichtsbarkeit und des eximierten Gerichtsstandes, sowie über die anderweitige Organisation der Gerichte. Vom 2 Januar 1849, GS 1849, nr 3086, s. 1, § 1—2.

¹³⁰ Por Arch. KGK., Cosel L-R3, l. inw. 520; S-74, l. inw. 891

niane akty wykupna występujące w tym czasie są niczym innym jak jednostkowymi aktami uwłaszczenia. Konsekwentnie więc trzeba cofnąć początek procesów uwłaszczeniowych w głąb w. XVIII, prawdopodobnie do lat siedemdziesiątych.

Zakończenie procesów uwłaszczeniowych (pominąwszy oderwane wypadki późniejsze) przypada na r. 1858. Ilość gospodarstw nie uwłaszczonych (a zatem w międzyczasie zlikwidowanych) przy wzięciu za podstawę stanu z 1811 r. w żadnej z grup gospodarstw chłopskich nie dosięgła nawet 10%.

Procesy znoszenia ciężarów chłopskich pełnionych na rzecz dworu zasadniczo zakończyły się równocześnie z regulacją, tzn. w r. 1858. Zarówno ciężary dworskie, jak ponoszone na rzecz Kościoła, dobroczynnych instytucji i szkolnictwa w ciągu drugiej połowy XIX w. zostały w całości zniesione.

Na ogół we wszystkich rozpatrywanych przemianach najpierw objęta przez nie była wielka własność pańska (ponad 700 ha użytków rolnych). Po niej drugie miejsce zajęła własność średnia (od 300 do 700 ha użytków); ostatnie własność drobna (do 300 ha).

Odrębne rozpatrzenie miejscowości uprzemysłowionych pozwoliło zaobserwować, jaki wpływ wywarł przemysł na przekształcenie się ustroju wiejskiego. Jak stwierdzono, wpływ ów polegał na znacznym przyspieszeniu przeobrażenia wsi dotychczas zagrodniczej na wieś o silnej przewadze chałupników, a równocześnie na znacznym zahamowaniu procesów uwłaszczeniowych. Zahamowanie to przejawiało się szczególnie jaskrawo w dziedzinie znoszenia ciężarów chłopskich. Nie ulega wątpliwości, że zaobserwowane opóźnienia pozostają w związku ze wzmożonym zapotrzebowaniem na ręce robocze w tych wszystkich miejscowościach, gdzie obok siebie współistniało kilka pańskich warsztatów produkcyjnych: zakłady przemysłowe obok szeregu nieraz folwarków.

ANEKSY

I.

Zestawienie ogólnej ilości gospodarstw powiatu kozielskiego w latach 1783 i 1811 oraz ilości gospodarstw stanowiących własność chłopską w 1811 r.

Nr wsi	Miejscowość	l i o ś ć g o s p o d a r s t w									
		w r. 1783			ogółem 1811			„własnych“ 1811			
		km	zg	ch	km	zg	ch	km	zg	ch	
1.	Bierawa	16	49	21	17	50	50	2	30	50	
2.	Brzeźce	—	20	—	—	20	14	—	8	6	
3.	Blachownia	}	9	5	14	9	12	{	1	2	
4.	Miedary								—	2	
5.	Goszyce		6	5	—	6	7	13	1	2	
6.	Grabówka	—	—	30	—	—	29	—	—	29	
7.	Kędzierzyn	}	5	4	3	6	18	17	{	—	1
8.	Pogorzelec									1	8
9.	Kotlarnia	brak	danych		—	—	25	—	—	19	
10.	Łenartowice	8	5	2	8	6	3	—	2	—	
11.	Lichynia	26	11	4	28	14	8	11	1	3	
12.	Lubieszów	10	16	10	10	17	2	—	12	1	
13.	Miejsce Kłodn.	9	4	—	9	2	7	—	1	6	
14.	Ortowice	11	13	16	11	9	27	1	4	1	
15.	Stara Kuźnia	brak	danych		—	5	15	—	2	4	
16.	Stare Koźle	12	18	18	12	16	30	—	11	28	
17.	Sławięcice	16	[27]	[14]	16	28	54	—	7	46	
18.	Dziergowice	19	41	—	18	51	71	7	46	71*	

Nr wsi	Miejscowość	l l o ś ć g o s p o d a r s t w								
		w r. 1763			ogółem 1811			„własnych“ 1811		
		km	zg	ch	km	zg	ch	km	zg	ch
19.	Jaborowice	16	6	—	18	2	20	8	1	20
20.	Nieznaszyn	17	5	—	20	2	14	4	2	13
21.	Podlesie	—	26	17	—	23	27	—	18	27
22.	Przewóz	—	31	8	—	27	29	—	27	28
23.	Roszewice	8	22	12	8	24	20	—	22	20*
24.	Roszewicki Las	—	30	20	—	29	58	—	29	58
25.	Biedaczów	} 13	38	58	} —	19	52	} —	7	10
26.	Landzmierz					—	—		12	42
27.	Cisek					12	17		12	55
28.	Olszowa					—	6		—	11
29.	Ostrożnica	34	20	20	35	24	47	29	17	47
30.	Przedborowice	4	—	16	4	12	5	1	5	5
31.	Sukowice	6	13	—	6	17	7	6	12	7
32.	Zakrzów	36	24	15	46	32	29	42	21	29
33.	Ciepły Dół	—	5	—	} —	27	20	} —	4	9
34.	Gniewów	—	8	2					6	5
35.	Miłowice	—	11	—					12	6
36.	Polska Cerkiew	23	24	4	23	10	39	15	4	39
37.	Błaziejowice	7	12	11	8	11	13	2	11	13
38.	Łany	31	18	5	34	12	28	15	8	28
39.	Borzysławice	—	23	—	—	26	33	—	16	27
40.	Bytków	—	[6]	—	—	13	3	—	13	1
41.	Łęże I cz.	} 7	42	7	} 4	51	25	} —	14	2
42.	Łęże II cz.								37	11
43.	Opatrzność	—	—	10	—	10	—	—	10	—
44.	Pociękarb	} —	10	18	} —	10	5	} —	9	4
45.	Radziejów								—	17
46.	Rzeczyce	4	34	8	4	32	19	4	32*	19*
47.	Radoszowy	4	20	5	4	41	23	—	24	—
48.	Cisowa	16	5	8	16	7	21	16	7	21
49.	Dębowa	—	10	9	—	11	19	—	11	19
50.	Kamionka	11	6	—	10	2	4	10	2	4
51.	Kłodnica	2	13	29	19	19	59	19	19	59
52.	Łąki Kozielskie	7	12	4	7	13	23	7	13	14
53.	Mechnica	16	17	4	17	7	20	17	7	20
54.	Poborszów	19	24	5	20	13	25	18	1	7
55.	Pokrzywnica	14	12	6	15	12	20	15*	12*	20*
56.	Reńska Wieś	22	34	—	22	8	40	22	8	40*
57.	Rybarze	—	—	16	—	—	18	—	—	18*
58.	Większyce	12	12	—	12	12	25	12	12	25
59.	Dobieszów	5	19	—	5	15	8	1	1	4
60.	Dobrosławice	11	11	—	11	10	5	1	—	5
61.	Gościęcin	76	46	9	84	4	79	81	4	79
62.	Januszkowice	8	21	3	8	22	1	7	21	1
63.	Kózki	8	20	5	7	30	26	7	27	17
64.	Maciowakrze	23	19	—	24	9	13	3	—	11*
65.	Raszowa	5	17	—	5	17	1	—	8	1
66.	Rokicie	5	20	5	5	22	2	5	21	2
67.	Ucieszków	29	26	2	30	5	84	30*	5*	84*

Nr wsi	Miejscowość	Ilość gospodarstw								
		w r. 1783			ogółem 1811			„własnych“ 1811		
		km	zg	ch	km	zg	ch	km	zg	ch
68.	Urbanowice	15	27	7	15	39	11	—	18	11
69.	Warmuntowice	3	16	3	3	15	21	3	15	21
70.	Ciężkowice	5	20	2	6	22	15	4	22	15
71.	Dzielów	8	4	5	9	9	14	9	9	12
72.	Grzędzin	9	17	2	9	20	16	9	20	16*
73.	Łaniec	—	—	6	—	10	14	—	6	14
74.	Witosławice	11	31	—	20	23	19	9	23	10
75.	Długomiłowice	5	14	—	5	13	7	1	3	7
76.	Krzanowice	10	23	8	9	19	48	5	8	33
77.	Naczysławki	9	15	4	9	18	8	5	9	8
78.	Pierzchowice	—	—	10	—	1	9	—	1	8
79.	Býczynica	17	3	—	9	11	3	—	1	3
80.	Stebłów	—	20	3	—	23	8	—	2	4
81.	Grudynia Mała	8	16	2	3	18	6	1	1	5
82.	Milice	—	33	10	—	42	5	—	20	5
83.	Jastrzębie	—	20	6	—	34	3	—	20	2
84.	Szczyty	—	19	1	—	20	3	—	3	3
85.	Modzurów	7	24	4	4	15	16	1	15	16
86.	Sławienko	—	—	10	—	—	10	—	—	9*
87.	Chrósty	—	10	3	—	9	15	—	9*	8
88.	Ligota Mała	4	9	7	8	3	15	7	3	6
89.	Kobylice	13	17	4	13	7	26	13	7	26*
90.	Rogi	8	16	17	16	17	32	16	13	32*
91.	Grodzisko	2	23	3	2	22	10	2	22*	9
92.	Naczęsławice	22	36	5	21	37	26	21	37	19
93.	Pawłowiczki	3	20	5	3	20	16	3	20	15
94.	Gnadenfeld ¹³¹	brak danych			—	—	27	—	—	—
95.	Cieszaków	—	16	4	—	17	9	—	1	9
96.	Dolędzin	—	19	6	—	26	7	—	5	7
97.	Dzielnica	9	12	6	9	5	40	9	5	40
98.	Gierałtowice	6	23	—	3	24	21	3	6	20
99.	Grudynia Wielka	—	55	—	—	57	10	—	40	10
100.	Jakubowice	—	14	2	—	18	12	—	5	12
101.	Karchów	2	16	—	—	19	7	—	2	5
102.	Komorno	—	29	—	6	30	3	5	12	3
103.	Kuźniczka	1	5	—	—	7	8	—	1	5
104.	Ligota Wielka	—	24	3	—	27	16	—	12	10
105.	Miejsce Odrz.	5	28	5	5	33	10	5	16	10
106.	Trawniki	10	39	—	11	40	17	10	40	6
107.	Wielmierzowice	—	15	—	—	18	8	—	10	7
108.	Wronin	11	31	—	13	36	38	13	36*	24
109.	Koza	brak danych			1	—	—	1	—	—
Razem:		849	1753	617	910	1791	2052	588	1212	1769

¹³¹ Dla Gnadenfeld mamy dane tylko ze Statistisch-topographische Übersicht. Ponieważ była to osada przede wszystkim rzemieślnicza, (por. Zimmermann, op. cit., Bd. II, s. 315–316), pomijamy ją w zupełności, wyłączając zarazem na przyszłość ze wszystkich doko-
nywanych obliczeń.

Sporządzona tabela zawiera informacje z trzech odrębnych źródeł. Dane dla r. 1783 zostały przejęte z dzieła Fr. A. Zimmermanna, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien* i uzupełnione przy pomocy podobnego wydawnictwa, późniejszego o lat kilkanaście. Mowa tu o 10-ciotomowym opracowaniu Weigla pt. *Geographische, naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Schlesien*, które ukazało się w Berlinie w latach 1800—1806¹³². Dane Weigla, podobnie jak i Zimmermanna, nie są datowane; po roku wydania dzieła można by wnosić, że dotyczą one przełomu XVIII i XIX stulecia. Tymczasem jednak porównanie jego informacji z danymi „*Beyträge*“ wykazuje jasno ich identyczność, dowodząc zarazem, że obaj oni korzystali z tego samego źródła.

Powyższa obserwacja ma dla nas znaczenie z uwagi na szereg niedokładności w informacjach Zimmermanna. Mianowicie w 18 wypadkach nie wyodrębnił on gospodarstw chałupniczych od zagrodniczych, dla obu podając tylko wspólną sumę globalną. W dalszych zaś 14 wypadkach, zamiast podać konkretną liczbę, określał ilość gospodarstw przez „*einige*“ lub „*wenige*“. Powyższe niedokładności zostały usunięte przez uzupełnienie danych Zimmermanna informacjami Weigla, który zawsze podaje liczby szczegółowe i z osobna dla każdego typu gospodarstw. W jednym tylko przypadku (Ślawiećce) nie odnaleziono w wydawnictwie Weigla potrzebnych informacji. Aby jednak nie pozostawiać w tabeli nie rozbitej sumy obejmującej zagrodników i chałupników, podzielono ją opierając się na informacji ze *Statistisch-topographische Uebersicht* z 1819 r., wyodrębniając ze wspomnianej sumy 27 gospodarstw zagrodniczych. W tabeli obie otrzymane w ten sposób szczegółowe wielkości podano kursywą i w kwadratowych nawiasach. Do danych Weigla wprowadzono jeszcze dwie dalsze poprawki. Pierwsza z nich dotyczy wsi Ortowic i Kotlarni: dla Ortowic u Weigla brak zupełnie danych, dla Kotlarni natomiast (dla której z kolei u Zimmermanna brak wiadomości) podano ilość gospodarstw identyczną jak w „*Beyträge*“ dla Ortowic. Wsi te w obu wydawnictwach najpewniej traktowane są łącznie, idąc za Zimmermannem dane o ilości gospodarstw związaliśmy z Ortowicami¹³³.

Poprawka druga odnosi się do małej wioski Bytkowa (nr 40). Zimmermann wymieniał dla niej „kilku“ zagrodników; *Statistisch-topographische Uebersicht* również wymienia zagrodników (w liczbie 13) obok nich zaś jeszcze tylko 3 chałupników. Tymczasem jednak u Weigla znajdujemy, że we wsi tej istniały tylko gospodarstwa kmiecie, w liczbie sześciu. Najoczywiście mamy tu do czynienia z błędem drukarskim¹³⁴: liczba 6 musi odnosić się do gospodarstw zagrodniczych, których istnienie w Bytkowie notują dwa od siebie niezależne źródła. W ten też sposób dokonano poprawkę, wpisując liczbę 6 w rubryce gospodarstw zagrodniczych, drukiem zwykłym, lecz ujętą w nawias kwadratowy.

Należy jeszcze omówić kwestię zasadniczej wagi, mianowicie wiarygodność informacji Zimmermanna, niedawno bardzo mocno zakwestionowaną przez T. Łado-górskiego¹³⁵.

Nie wiadomo, z jakiego opisu Zimmermann czerpał swoje informacje. Zarówno jednak jego dane, jak i wyniki wszystkich ujęć ludności Śląska w dobie absolutyzmu oświeconego zostały przez cytowanego autora uznane za o wiele niedokład-

¹³² Weigel J. A. V., *Geographische, naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Schlesien*, Bd. I—X, Berlin 1800—1806.

¹³³ Powołujemy się tu na *Statistisch-topographische Uebersicht*, które wymienia dla tej wsi zbliżone ilości poszczególnych rodzajów gospodarstw chłopskich.

¹³⁴ Błąd taki jest możliwy, ponieważ Weigel interesujące nas dane zestawiał w tabelach; błąd polega na przesunięciu przez składacza cyfry z jednej rubryki do drugiej.

¹³⁵ Por. Łado-górski T., *Ludność Śląska i jej struktura społeczna w drugiej połowie XVIII wieku*, Przegląd Zachodni 1950, nr 7/8, s. 31—33.

niejsze i mniej wiarygodne od specjalnego „koronacyjnego” ujęcia z 1787 r. T. Ładogórski, porównując wspomniane ujęcie z wynikami spisu z 1778 r. i dokonany przez siebie przybliżonym szacunkiem dla tego czasu, obliczył w procentach ilość ludności nie objętej spisem z 1778 r. Dla powiatu kozielskiego wynosi ona 25,7⁰/₀, co niewątpliwie stanowi błąd olbrzymi¹³⁶. Z pewnym przybliżeniem można by ten błąd przyjąć również dla danych Zimmermanna o ilości mieszkańców poszczególnych wsi.

Krytyka T. Ładogórskiego dotyczyła danych o ludności Śląska. Wykazana przez niego niewiarygodność informacji Zimmermanna dotyczących ludności nie dowodzi jednak jeszcze, by identyczne błędy były również w informacjach o ilości gospodarstw poszczególnych wsi, podawanych przez autora *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*.

Dane ujęcia z 1787 r. nie podają szczegółowych informacji dla wszystkich wsi Śląska, zamieszczając tylko sumaryczne zestawienia dla poszczególnych powiatów. Korzystając z tego porównamy liczby uzyskane z zesumowania uzupełnionych danych Zimmermanna z wielkościami podanymi dla naszego powiatu przez wielkie „koronacyjne” ujęcie. Oto one w brzmieniu oryginału¹³⁷:

„Freischoltiseien und andere freie Rusticalgüter	5
Dienstbare Bauern	654
Neuerbaute Kolonistenstellen mit Acker seit 1770	26
Freigärtner	513
Dreschgärtner	731
Freihäusler und freie Büder	584
Dienstbare Häusler, Büderer, Kalupner	125
Neuerbaute Häuslerstellen seit 1770	18
Angerhäusler	127“

Aby z powyższego wyliczenia wyodrębnić trzy zasadnicze typy gospodarstw chłopskich, sumujemy 1 i 2 pozycję otrzymując przez to kmieci, 3—5 jako zagrodników oraz pozostałe jako gospodarstwa chałupnicze. Pewne wątpliwości budzi pozycja „Kolonistenstellen mit Acker”, zamieszczona przed zagrodnikami i przez nas do tej grupy zaliczona. Tymczasem z ksiąg gruntowych, późniejszych wprawdzie, wynika, że koloniści posiadali niejednokrotnie gospodarstwa chałupnicze, w ogóle zaś gospodarstwa chałupnicze z polem (beackerte Häusler) nie należą do rzadkości^{137a}. W niniejszym wypadku jednak ulegamy sugestii źródła wymieniającego kolonistów z zagrodnikami i wliczamy ich do zagrodników. W ten sposób otrzymujemy 659 gospodarstw kmieczych, 1270 zagrodniczych i 854 chałupniczych, co w sumie daje 2783 gospodarstwa.

Dane Zimmermanna zebrane w naszej tabeli obejmują terytorium powiatu po reformie z 1816 r., a więc znacznie większe¹³⁸. Aby je sprowadzić do terenu, któ-

¹³⁶ Ten z e, Ocena statystyk śląskich w dobie absolutyzmu światłego (1741—1805), Przegląd Zachodni 1852, nr 1/2, s. 88.

¹³⁷ Arch. miasta Wrocławia, Hs. A-94, Określenia rodzajów gospodarstw, w źródle umieszczone w nagłówkach rubryk, podajemy w jednej linii z odpowiednimi wielkościami.

^{137a} Por. np. Arch. KGK, Cosel, O—6, l. inw. 675. Vermessungs-Register von Ortowitz-Jacobsvalde und Zubehör, angef. im Jahre 1818; S—4, l. inw. 836, Vermessungs-Register der Feldmark des Dorfes Suckowitz, Sackrauer Herrschaft . . . , angef. im J. 1823 i wiele innych.

¹³⁸ Powierzchnia pow. kozielskiego przed reformą pruskiej administracji wynosiła ok. 9 mil kwadratowych (por. Zimmermann, op. cit., Bd. II, s. 279), tzn. ok. 194.094 morgów magd., licząc 1 milę² (geogr.) jako 21.566,028 morgów. W tym samym stosunku przeliczając powierzchnię późniejszego powiatu (odmiennie, niż to uczynił Schück) otrzymujemy 268.065,73 morgów, czyli o 73.971,73 morgów pruskich więcej.

rego dotyczą dane ujęcia z 1787 r., wyłączamy z naszego zestawienia 25 wsi¹³⁹, które przed 1816 r. należały do powiatów: strzeleckiego, toszeckiego i raciborskiego. Porównanie otrzymanych w ten sposób wielkości z liczbami ujęcia przedstawia się następująco:

Ilość gospodarstw

Według	kmiecyh	%	zagrodn.	%	chałupn.	%	ogółem
Zimmermanna (1783)	632	25,07	1408	55,85	481	19,08	2521
Ujęcia (1787)	659	23,67	1270	45,63	854	30,68	2783

Sumy ogólne wykazują nadwyżkę 262 gospodarstw w r. 1787. Jest to zapewne skutek stałego przyrostu ilości gospodarstw (drogą podziału, tworzenia nowych itd.), który będziemy poniżej obserwowali dla okresu 1767—1811. Przeciętny roczny przyrost w czasie 1783—1787 wynosi 65,5 gospodarstw, czyli 2,59%, jest więc wyższy od przyrostu obliczonego dla okresu 1783—1811 o 12,9 gospodarstw, tj. 1,11 od sta¹⁴⁰. Sumy gospodarstw kmiecyh, uwzględniając przyrost, można by uznać za zgodne. Natomiast rażące różnice występują w gospodarstwach zagrodniczych (według ujęcia spadek o 138 gospodarstw) i chałupniczych (wzrost o 373 gospodarstw). Z silnej nadwyżki w gospodarstwach chałupniczych i spadku w zagrodniczych można by wnosić, że między obu tymi grupami nastąpiło przesunięcie pewnej ilości gospodarstw chłopskich, spowodowane przyjęciem w obu przekazach odmiennych kryteriów zaszeregowania gospodarstw do poszczególnych typów.

Stwierdzony powyżej przeciętny przyrost w latach 1783—1787 znacznie wyższy niż przyrost obliczony dla lat 1783—1811, naprowadza na wniosek, że dane Zimmermanna z Beyträge zawierać muszą pewien niedomiar, prawdopodobnie niezbyt wielki.

Po nieco przydługim ekskursie na temat materiałów Zimmermanna powracamy do danych dla roku 1811, zawartych w rubrykach szóstej, siódmej i ósmej naszej tabeli.

W rubrykach tych podano ilość gospodarstw w r. 1817, idąc w zasadzie za Statistisch-topographische Uebersicht z 1819 r. Ziełkursch wydawnictwo to uznał za zupełnie wiarygodne, i odniósł je do 1817 r. zdaniem naszym, niesłusznie. Porównanie poszczególnych pozycji tej publikacji z informacjami zebranymi z ksiąg gruntowych dla 1811 r. (więc dla momentu o 6 lat wcześniejszego) wykazało w wielu wypadkach silne nadwyżki gospodarstw chałupniczych będących własnością chłopów nad późniejszymi o lat kilka, globalnymi liczbami ze Statistisch-topographische Uebersicht. O gospodarstwach stanowiących własność dworu, wobec których w przyszłości miano przeprowadzić uwłaszczenie, księgi hipoteczne niestety nie informują. Gdybyśmy znali ilość wspomnianych ostatnio gospodarstw, nadwyżki byłyby jeszcze bardziej rażące. To samo spostrzeżenie uczyniono również w odniesieniu do gospodarstw zagrodniczych w znacznie węższych rozmiarach; wyjątkowo tylko występujące nadwyżki gospodarstw kmiecyh są z reguły nieznaczne.

Ponieważ księgi gruntowe jako dokument publiczny zasługują całkowicie na zaufanie, należało zakwestionować dane powołanego wydawnictwa i dążyć do ich skorygowania. W rezultacie do kolumn 6—8 naszej tabeli wprowadzono szereg poprawek, odróżniając je od danych przejętych ze Statistisch-topographische Uebersicht

¹³⁹ Wyłączono wsie nr 1—17, 59, 60, 64—67, 69 i 107 na podstawie spisu miejscowości dawnego powiatu, zamieszczonego w 2 tomie Beyträge Zimmermanna

¹⁴⁰ Por. tabela II.

przez zastosowanie pochyłej czcionki (kursywy). Poprawki te przedstawiają się jak następuje:

W wypadkach, gdy zachowane w komplecie księgi gruntowe są podstawą poprawek (tzn. w odniesieniu do miejscowości oznaczonych n. 1, 3, 4, 7—9, 11, 14, 15, 17—20, 24, 25, 28—36, 38, 41—43, 47, 49, 52, 58—61, 63, 68, 70, 71, 73—75, 77, 78, 82, 88, 102, 105—107, 109), wprowadzono do wspomnianych rubryk wielkości powstałe z zesumowania gospodarstw wyszczególnionych w księgach, z wyjątkiem tych, o których z pewnością wiadomo, że powstały dopiero po r. 1811. Wobec przysiółków, dla których Statistisch-topographische Uebersicht z reguły nie podaje potrzebnych nam informacji, rzekomo traktując je sumarycznie z główną wsią, postępowano analogicznie w tych wszystkich przypadkach, gdy oczywiste było pominięcie ich przez cytowane wydawnictwo.

Gdy natomiast brak ksiąg gruntowych lub wykazują one luki nie dające się uzupełnić przy pomocy aktów hipotecznych, a ze źródeł późniejszych (np. umów uwłaszczeniowych *sensu stricto* lub relucyjnych), które nie podają daty wykupna poszczególnych gospodarstw, wynikają wspomniane nadwyżki (tzn. wobec wsi nr 18, 23, 46, 55—57, 64, 67, 72, 86, 87, 89, 91, 108), postępowano w odmienny sposób. Mianowicie nie wiedząc, jaka ilość gospodarstw w czasach późniejszych będących własnością chłopów, była nią już w 1811 roku, redukowano ilość własnych gospodarstw chłopskich (rubryki 9—11) znaną z późniejszych źródeł do wielkości wymienionych przez Statistisch-topographische Uebersicht, przy redukcji tej zawsze uwzględniając gospodarstwa w przyszłości regulowane. Dla odróżnienia poprawek tego rodzaju od przeprowadzonych na podstawie ksiąg gruntowych, prócz druku kursywą zaopatrzone je jeszcze w gwiazdki.

Dokonana korektura, choć zbliża nas do rzeczywistości, niewątpliwie jednak zawiera jeszcze błędy. Zawsze bowiem — przy poprawkach pierwszego rodzaju — należy się liczyć z istnieniem gospodarstw nie będących własnością chłopską, zatem nie objętych treścią rustykalnych ksiąg gruntowych, które w przyszłości zostały połączone z pańskim folwarkiem lub rozparcelowane i nie uległy regulacji. Większy błąd występuje w ilości własnych gospodarstw chłopskich tych wsi, dla których brak ksiąg gruntowych. Tutaj bowiem świadomie pominęliśmy całą nadwyżkę zadowalając się przypuszczeniem, że co najmniej wszystkie gospodarstwa pozostałe spośród wymienionych przez Statistische-topographische Uebersicht po odliczeniu regulowanych, stanowiły w interesującym nas okresie własność chłopów. Na szczegółowym materiale ksiąg gruntowych stwierdzono, że dane Statistisch-topographische Uebersicht są często niższe od rzeczywistych. Stąd nie ulega wątpliwości, że w pominiętej nadwyżce znajduje się wiele gospodarstw już w 1811 r. stanowiących własność chłopów¹⁴¹.

Fakt, że dane Statistisch-topographische Uebersicht, przez Ziefkursa wiązane ze spisem z 1817 r., są niejednokrotnie niższe niż ilość gospodarstw stanowiących własność chłopów w 1811 r. (według ksiąg gruntowych), zdaje się wskazywać, że pochodzą one sprzed 1811 r. W ten sposób dokonane przez nas uzupełnienia dawałyby w rezultacie obraz zbliżony do rzeczywistości istniejącej w 1811 roku¹⁴².

¹⁴¹ Należy również liczyć się z możliwością, że przyjęta w ten sposób suma gospodarstw będących chłopską własnością jest zbyt wysoka.

¹⁴² Można uczynić próbę ustalenia okresu, z którego pochodzą dane Statistisch-topographische Uebersicht. Mianowicie bierzemy pod uwagę 2 wsie wykazujące bardzo poważne różnice w zestawieniu z księgami gruntowymi (stan z 1811 r.). Są to Witosławice (nadwyżka 18 kmieci i brak 14 zagrodników) i Trawniki (brak 9 kmieci i 29 zagrodników i nadwyżka 16 chałupników). Nie ulega wątpliwości, że tak duże różnice i w odmiennych kierunkach idące nie mogą być wynikiem tylko nieścisłości konskrypcji z 1817 r., musiały tu działać jakieś przy-

Należy jeszcze zwrócić uwagę na fakt, będący przyczyną niezgodności danych z ksiąg gruntowych, aktów archiwalnych i wydawnictw tego pokroju, co Statistisch-topographische Uebersicht. Jest nią występująca już w pierwszej połowie XIX w.¹⁴³ płynność terminologii gospodarstw chłopskich. Dotychczasowe związki terminologii z rodzajem i wysokością powinności ponoszonych przez dane gospodarstwo oraz położeniem jego gruntów z biegiem czasu uległy zerwaniu lub bardzo silnemu rozluźnieniu. W ich miejsce weszło mniej lub więcej ściśle uzależnienie nazwy gospodarstwa od powierzchni gruntów, które do niego należały. W ten sposób gospodarstwo, mające swe folium w księdze gruntowej i wpisane na nim jako kmiece, mogło kolejnie przekształcać się w zagrodnicze i chałupnicze, wyłącznie drogą alienacji gruntów. Ewolucja w odmiennym kierunku była również możliwa i częsta¹⁴⁴. Płynność nazw występuje najżywiej w odniesieniu do gospodarstw zagrodniczych i chałupniczych¹⁴⁵.

czynny specyficzne. Były nimi najprawdopodobniej dokonane w tych wsiach parcelacje gruntów dworskich (dysmembracje). Wydaje się bowiem zupełnie oczywistym, że przy sposobności rozprzedaży chłopom gruntów dworskich (a więc także gospodarstw dotychczas nie stanowiących własności chłopskiej) areale poszczególnych gospodarstw mogły ulec zasadniczej zmianie, co z kolei pociągnąć musiało za sobą zmianę ich nazwy; w wyniku dysmembracji mogły też powstać zupełnie nowe gospodarstwa. Parcelacja w Witosławicach odbyła się 18 IX 1806 (Arch. KGK., Cosel, C-8, 1. inw. 114), w Trawnikach 22 III 1803, wzgl. nawet w 1800 r. (Ibidem, T-12, Bd. I, 1. inw. 900). Należy zatem przypuścić, że dane Statistisch-topographische Uebersicht pochodzią prawdopodobnie z czasu przed 1803, a może nawet przed 1800 r. *Diem a quo* ustalimy w analogiczny sposób, posługując się wiadomościami o parcelacjach przeprowadzanych przed 1800 r. Znane są nam 3 takie dysmembracje: Ucieszkowa i Warmuntowic z 9 II 1789 r. (Ibidem, A-8, 1. inw. 12) i Wronina z dn. 17 XII 1792 (Księgi gruntowe Wronina, tom Ib, s. 700). Księgi gruntowe Ucieszkowa i Wronina nie zachowały się w wystarczającym komplecie. Natomiast księgi warmuntowickie wykazują identyczną ilość gospodarstw jak Statistisch-Topographische Uebersicht. Dowodzi to, że zmiany zasze w Warmuntowicach w wyniku parcelacji zostały już objęte konskrypcją, z której omawiane wydawnictwo zaczerpnęło swe informacje. Jako *dies a quo* zatem można by przyjąć datę tej dysmembracji, tj. luty 1789. Dane dotyczące Wronina, w znacznej części wydobyte z ksiąg i akt gruntowych, również wykazują daleko posuniętą zgodność z Uebersicht. Nie jest zatem wykluczone, że początkową granicę można by przesunąć jeszcze o trzy lata w przód, do 1792 r.

¹⁴³ Nie wykluczone, że nawet wcześniej.

¹⁴⁴ Np. księga gruntowa Bierawy, t. I. na stronie tytułowej folium 14, Freibauerstelle, mieści uwagę następującą: „Die zu dieser Besitzung gehörigen Ländereien sind bis auf 1 Morgen 17 Geviertruthen der Besitzung sub No 42 zugeschlagen worden und ist fortan diese nach der Verfügung vom 4. III. 1831 nur eine Häuslerstelle“. Na folium 42 zaś czytamy: „Mittelst Vertrags vom 14 IV 1830 hat der Besitzer... den grössten Theil der früher zur Stelle No 14 gehörigen Ländereien im Flächeninhalte von 18 M 14 R mit dieser Stelle vereinigt und ist solche daher ex decr. vom 5 V 1831 eine Bauerstelle“. Notatki tego rodzaju co przytoczona są w księgach gruntowych rzadkością.

¹⁴⁵ Dla ilustracji kilka szczegółów z Grudyny Wielkiej. Gospodarstwa nr 6 i 53 w księgach oznaczone jako chałupnicze, nr nr 13, 30, 31, 32, 35, 38, 40, 42, w księgach określone jako parcele — w umowach występują jako gospodarstwa zagrodnicze; nry hipoteczne 10, 12, 14, 34, 41, 50 w księgach wymieniane jako parcele i nr 22 w księdze określony jako zagrodnik, w recesach są chałupnikami; nr 37 wedle ksiąg „Häuslerstelle“ w umowie z połowy XIX w. jest już tylko parcelą. (por. Arch. KGK., Cosel, G-4, 6, 24, 30, 32, 45, 52, 54, 1. inw. 250, 251, 264, 272, 274, 285, 297, 302). Przykładem znacznie słabszej ilościowo zmienności terminologii w odniesieniu do gospodarstw kmiecych może być Ostroźnica, gdzie gospodarstwo kmiece nr 22 w umowie występuje jako „Wohnung und Garten“; nr 42 i 50 jako „halbe Freihäuslerstelle“, nr 43 zaś jako „Freihäuslerstelle“. Zmienność w odwrotnym kierunku obserwujemy w gospodarstwie zagrodniczym nr 23, które raz w umowie pojawia się jako kmiece, aby w późniejszych recesach znów pojawić się jako zagrodnicze. Analogiczny objaw zachodzi w gospodarstwie nr 109 (Gärtner-Halbbauer-Gärtner). Te przykłady pozwalają zauważyć, jak duże zamieszanie zaplanowało w wyniku upłynięcia terminologii gospodarstw chłopskich. Informacje o Ostroźnicach zaczerpnięto z teczek: Ibidem 0—15, 1. inw. 683 oraz 0—21, 1. inw. 689.

II.

Chronologiczne zestawienie recesów regulacyjnych z powiatu kozielskiego, zawartych w latach 1817—1872 i zatwierdzonych przez Komisję Generalną

Miejscowość	Data	Uregulowano			Rodzaj		Z czyjej strony inicjatywa
		kmiec.	zagr.	chał.	odszk.	post.	
Krzanowice	9 III 17	4	—	—	z	f	chłop
Długomiłowice	9 III 17	4	—	—	z	f	chłop
Komorno	15 IV 17	1	—	—	k	f	chłop
Lichynia	2 VI 17	17	—	—	z	b	chłop
Sławęcice	4 VII 17	13	—	—	z	f	chłop
Miejsce Kłodn.	4 VII 17	9	—	—	z		chłop
Dobieszów	15 VII 18	4	—	—	z	f	chłop
Raszowa	21 VIII 18	5	9	—	k		?
Stare Koźle	29 I 19	12	—	—	r	f	chłop
Kędzierzyn	13 III 19	5	—	—	z	f	chłop
Grudynia M.	26 III 19	2	—	—	z	f	chłop
Byczynica, Stebłów	27 III 19	9	—	—	z	f	chłop
Lenartowice	30 III 19	8	—	—	r	f	chłop
Bierawa	15 VII 19	15	—	—	r	f	chłop
Lubieszów	15 VII 19	2	—	—	z	f	chłop
Blachownia	17 VII 19	6	—	—	z	f	chłop
Miedary	17 VII 19	7	—	—	z	f	chłop
Przedborowice	20 VIII 19	3	—	—	z	f?	?
Błażejowice	8 XI 19	4	—	—	z	f	?
Miejsce Odrz.	5 VII 20	5	—	—	z	?	?
Łany	15 VII 20	17	—	—	z	f	chłop
Dziergowice	26 VII 20	1	—	—	z	?	?
Goszyce	14 IX 20	5	—	—	r	?	pan
Ortowice	12 X 20	10	—	—	r	?	pan
Nieznaszyn	22 XI 20	15	—	—	z	?	?
Urbanowice	21 XII 20	13	—	—	z	f	chłop
Jaborowice	2 I 21	7	—	—	z	f	chłop
Dobrosławice	22 VI 21	10	—	—	r	f	chłop
Maciowakrze	22 VI 21	21	—	—	r	f	chłop
Łęże	20 IX 21	2	—	—	z	f	?
Komorno	20 IX 21	—	3	—	k	b	?
Ostrożnica	6 X 21	14	—	—	z	f	chłop
Modzurów	29 III 22	3	—	—	z	f	chłop
Ligota Mała, Chrósty	10 XI 22	1	—	—	z	f	chłop
Roszwice	5 XII 22	8	—	—	z	?	?
Ostrożnica	19 IV 23	—	1	—	k	b	?
Ostrożnica	19 VIII 23	—	1	—	k	b	?
Lubieszów	27 XII 24	7	—	—	z	f	chłop
Ostrożnica	15 VII 25	—	1	—	k	b	?
Ostrożnica	18 VII 25	—	1	—	k	b	?
Ostrożnica	18 VII 25	—	1	—	k	b	?
Ostrożnica	18 VII 25	—	1	—	k	b	?
Komorno	21 VIII 27	—	1	—	k	b	?
Lichynia	7 VII 28	—	11	—	z	?	?
Ostrożnica	11 V 29	—	1	—	k	b	?

Miejscowość	Data	Uregulowano			Rodzaj		Z czyjej strony inicjatywa
		kmiec.	zagr.	chał.	odszk.	post.	
Naczystawki	5 X 29	4	—	—	z	?	?
Komorno	4 III 30	—	1	—	k	b	?
Polska Cerkiew	22 VI 30	6	—	—	z	f	?
Karchów	7 II 34	—	17	—	z	f	chłop
St. Kuźnia	7 VII 40	—	3	—	r	f	pan
Goszyce	25 VII 44	—	5	—	z	f	pan
Ortowice	1 VII 45	—	5	—	z	f	pan
Gierałtowiec	16 V 46	—	1	—	k	b	?
Polska Cerkiew	24 II 48	—	2	—	r	b	?
Wielmierzowice	6 III 49	—	8	—	z	?	?
Milice	6 III 49	—	1	—	k	b	?
Milice	6 III 49	—	1	—	k	b	?
Milice	6 III 49	—	1	—	k	b	?
Milice	6 III 49	—	1	—	k	b	?
Milice	6 III 49	—	1	—	k	b	?
Radoszowy	7 VII 50	—	7	—	r	f	pan
Dobieszów	23 VII 50	—	14	4	r	f	pan
Roszowice	30 VIII 50	—	2	—	r	f	pan
Dziergowice	30 VIII 50	—	4	—	r	f	pan
Kuźniczka	20 IX 50	—	2	—	k	f	pan
Szczyty	25 IX 50	—	15	—	r	f	chłop
Jastrzębie	25 IX 50	—	13	—	r	f	pan
Stebłów	26 IX 50	—	4	—	?	f	pan
Ciesznów	27 IX 50	—	15	—	k	f	pan
Byczynica	27 IX 50	—	1	—	?	f	pan
Gierałtowiec	5 X 50	—	1	—	k	f	pan
Jaborowice	28 X 50	—	1	—	r	?	?
Grudynia W-ka	22 XI 50	—	17	—	r	f	pan
Podlesie	? 50	—	4	—	r	?	?
Lenartowice	6 III 51	—	3	—	r	f	pan
Sławęcice	6 III 51	—	20	—	r	f	pan
Kędzierzyn	7 III 51	—	4	—	r	f	pan
Brzeźce	7 III 51	—	10	—	r	f	pan
Pogorzelec	7 III 51	—	5	—	r	f	pan
St. Koźle	8 III 51	—	4	—	r	f	pan
Lubieszów	8 III 51	—	5	1	r	f	pan
Brzeźce	} 9 III 51 {	—	1	—	} r	f	pan
Sławęcice		—	1	—			
Miejsce Kłodn.		—	1	—			
Lenartowice		—	1	—			
Jastrzębie	30 V 51	—	(1)	—	r	f	pan
Radoszowy	13 VI 51	—	10	—	r	f	pan
Maciowakrze	21 VI 51	—	9	2	r	f	chłop
Kuźniczka	18 VII 51	—	4	—	r	f	pan
Szczyty	28 X 51	—	2	—	k	f	?
Byczynica	11 II 52	—	3	—	?	?	?

Miejscowość	Data	Uregulowano		Rodzaj		Z czyjej strony inicjatywa	
		kmiec.	zagr.	chał.	odszk. post.		
Stebłów	11 II 52	—	5	—	?	?	?
Byczynica	11 II 52	—	3	—	?	?	?
Stebłów	24 IV 52	—	6	—	?	?	?
Milice	28 IV 52	—	(2)	—	r	f	chłop
Długomiłowice	22 VII 52	—	10	—	r	f	pan
Krzanowice	2 X 52	—	1	—	r?	f	pan
Jakubowice	11 I 53	—	12	—	r	f	chłop
Dobrosławice	24 V 53	—	8	—	r	f	pan
Krzanowice	26 I 53	—	10	—	r	f	pan
Naczysławki	26 I 53	—	8	—	r	f	pan
Milice	30 III 53	—	2	—	r	f	chłop
Miejsce Odrz.	7 IV 53	—	10	1	r	f	pan
Przedborowice	18 VII 53	—	3	—	r	f	pan
Sukowice	18 VII 53	—	5	—	r	f	pan
Zakrzów	18 VII 53	—	2	—	r	f	pan
Milice	27 VII 53	—	5	—	r	f	pan
Brzeźce	11 IV 54	—	1	—	r	f	pan
Bierawa	9 V 54	—	1	—	r	f	pan
Ortowice	8 II 55	—	—	17	r	f	pan
St. Kuźnia	9 II 55	—	—	11	r	f	pan
Kotłarnia	9 II 55	—	—	4	r	f	pan
Goszyce	9 II 55	—	—	10	r	f	pan
Stebłów	3 IX 55	—	1	—	?	?	?
Bierawa	6 XII 55	—	17	—	r	f	pan
Grudynia M.	15 XII 55	—	(14)	—	?	?	?
Lenartowice	15 VIII 56	—	—	1	r	f	pan
Blachownia	27 I 57	—	—	8	r	f	pan
Lichynia	27 I 57	—	—	5	r	f	pan
Kotłarnia	27 I 57	—	—	2	r	f	pan
Ortowice	27 I 57	—	—	3	r	f	pan
Sławięcice	27 I 57	—	—	3	r	f	pan
Goszyce	28 I 57	—	—	2	r	f	pan
Brzeźce	30 I 57	—	—	5	r	f	pan
Bierawa	9 II 57	—	—	3	r	f	pan
Kędzierzyn	9 II 57	—	—	1	r	f	pan
Urbanowice	16 I 58	—	7	—	r	f	chłop
St. Koźle	10 II 58	—	—	1	k	f	pan
Sławięcice	10 II 58	—	—	2	r?	f	pan
Dolędzin	21 VI 58	—	1	—	r	f	pan
Sławięcice	13 VIII 58	—	—	3	r?	f	pan
St. Koźle	10 XII 58	—	—	1	k	f	pan
Ortowice	10 XII 58	—	—	1	r	f	pan
Kędzierzyn	20 V 59	—	—	1	k	r	pan
Miejsce Kłodn.	2 X 72	—	—	1	r	f	pan
Razem:		279	396	93			

Źródłami, na których podstawie sporządzono powyższą tabelę, są w pierwszej mierze akta Komisji Generalnej dla Śląska. W niektórych wypadkach, gdy akta Komisji Generalnej wykazywały luki posłużono się zbiorem umów uwłaszczeniowych znajdującym się w posiadaniu urzędu katastralnego w Koźlu lub wpisami w księgach hipotecznych dóbr rycerskich przechowywanych w sądzie powiatowym w Raciborzu.

Data wymieniona w tabeli jest to data podpisania umowy. Jeżeli nie wszyscy chłopscy kontrahenci w tym samym dniu umowę podpisali, a więc umowa nosi kilka dat podpisania, brano pod uwagę datę pierwszą, tzn. dzień, w którym pierwsze podpisy zostały pod recesem położone. Data zatwierdzenia umowy, czasem silnie odbiegająca od momentu podpisania jej, nie została w zestawieniu uwzględniona.

W rubryce szóstej oznaczonej: rodzaj odszkodowania (odszk.) zaznaczono, w jaki sposób chłop świadczył panu odszkodowanie. Skrót „z” oznacza odszkodowanie w gruncie, „k” — w kapitale, tzn. jednorazowo uiszczoną kwotę pieniężną, wreszcie skrót „r” oznacza rentę, okresowe świadczenie o określonej wysokości, które po pewnym upływie czasu można było znieść za pośrednictwem umowy relucyjnej.

W rubryce siódmej określono rodzaj postępowania, które poprzedziło zawarcie umowy. Skróty oznaczają: „f” — postępowanie formalne, „b” — postępowanie bezformalne. Co do charakteru tych dwóch rodzajów postępowania por. naszą pracę „Postępowanie uwłaszczeniowe na Górnym Śląsku”, Przegląd Zachodni 1952, nr 1/2.

Do tabeli zawartej w aneksie III odnoszą się wszystkie uwagi wypowiedziane w aneksie I. w odniesieniu do danych z 1811 r.

W rubrykach dziewiątej, dziesiątej i jedenastej wyszczególniono dokonane regulacje w trybie postępowania pozaustawowego. Za źródło posłużyły księgi gruntowe.

Pozostałe trzy rubryki mieszczą rezultaty uwłaszczenia dokonanego w trybie postępowania formalnego i bezformalnego. Stanowią one zesumowanie odpowiednich danych z tabeli w aneksie II.

Skróty zastosowane w nagłówkach oznaczają: „km” — gospodarstwa kmiecie, „zg” — gospodarstwa zagrodnicze, „ch” — gospodarstwa chałupnicze. Określenie „reg. pozaust.” oznacza regulacje pozaustawowe, zaś „reg. przez KGK” te regulacje, których umowy poddano zatwierdzeniu Komisji Generalnej. „KGK” jest skrótem na oznaczenie Komisji Generalnej, przejętym ze źródeł (Königliche General Kommission).

Źródła zestawienia aneksu IV są identyczne jak w aneksie II. Również wyjaśnienie skrótów tam podane ma zastosowanie do tabeli aneksu IV.

Dodatkowo wyjaśnia się, że w rubryce szóstej o nagłówku „inne” wymieniono obiekty, nie dające się włączyć w schemat kmieć-zagrodnik-chałupnik, a mianowicie młyny i karczmy. O ich stanowisku odrębnym od pozostałych chłopów była mowa w tekście.

Rubryki 7—12 obejmują zasadnicze rodzaje znoszonych ciężarów, a mianowicie (w kolejności): pańszczyzny piesze, pańszczyzny sprzężajne (ciągłe), czynsze gruntowe, laudemia. W rubryce „inne” — należy ją odróżnić od rubryki szóstej — wnotowano zniesienie ciężarów takich jak „Hofwache”, powinności łowieckie, honory (Ehrungen) świadczone w drobiu, nabiale, przędzy itd. Rubryka 12 obejmuje dziesięciny kościelne. Krzyżyk wpisany w odpowiednią z kolumn 7—12 oznacza, że w danej umowie relucyjnej odnośny ciężar zniesiono.

W rubryce „rodzaj odszkodowania” pojawia się nowe oznaczenie: „komp.” tj. kompensacja, gdy znoszone chłopskie uprawnienia stanowiły równowartość jego uchylanych ciężarów.

Znak pytania oznacza we wszystkich tabelach brak odnośnej informacji. Pytajnik przy określonej danej (np. b?) oznacza, że odnośna informacja jest wątpliwa.

III.

Zestawienie wyników regulacji w powiecie kozielskim.

Nr wsi	Miejscowość	l l o ś ć g o s p o d a r s t w											
		Ogółem 1811			„własnych” 1811			reg. pozaust.			reg. przez KGK		
		km	zg	ch	km	zg	ch	km	zg	ch	km	zg	ch
1.	Bierawa	17	50	50	2	30	50	—	—	—	15	18	3
2.	Brzeźce	—	20	14	—	8	6	—	—	1	—	12	5
3.	Blachownia	} 14	9	12 {	1	2	2	—	—	—	6	—	8
4.	Miedary				—	2	2	—	—	—	7	—	—
5.	Goszyce	6	7	13	1	2	1	—	—	—	5	5	12
6.	Grabówka	—	—	29	—	—	29	—	—	—	—	—	—
7.	Kędzierzyn	} 6	18	17 {	—	1	6	—	—	—	5	4	2
8.	Pogorzelec				1	8	5	—	—	—	—	5	—
9.	Kotlarnia	—	—	25	—	—	19	—	—	—	—	—	6
10.	Lenartowice	8	6	3	—	2	—	—	—	—	8	4	1
11.	Lichynia	28	14	8	11	1	3	—	—	—	17	11	5
12.	Lubieszów	10	17	2	—	12	1	—	—	—	9	5	1
13.	Miejsce Kłodn.	9	2	7	—	1	6	—	—	—	9	1	1
14.	Ortowice	11	9	27	1	4	1	—	—	1	10	5	21
15.	Stara Kuźnia	—	5	15	—	2	4	—	—	—	—	3	11
16.	Stare Koźle	12	16	30	—	11	28	—	—	—	12	4	2
17.	Sławięcice	16	28	54	—	7	46	—	—	—	13	21	8
18.	Dziergowice	18	51	71	7	46	71*	1	1	—	1	4	—
19.	Jaborowice	18	2	20	8	1	20	2	—	—	7	1	—
20.	Nieznaszyn	20	2	14	4	2	13	1	—	1	15	—	—
21.	Podlesie	—	23	27	—	18	27	—	1	—	—	4	—
22.	Przewóz	—	27	29	—	27	28	—	—	—	—	—	—
23.	Roszowice	8	24	20	—	22	20*	—	—	—	8	2	—
24.	Roszowski Las	—	29	58	—	29	58	—	—	—	—	—	—

Nr wsi	Miejscowość	I l o ś ć g o s p o d a r s t w											
		ogółem 1811			„własnych“ 1811			reg. pozaust.			reg. przez KGK		
		km	zg	ch	km	zg	ch	km	zg	ch	km	zg	ch
25.	Biadaczów	}	—	19	52	{	—	7	10	—	—	—	—
26.	Landzmierz												
27.	Cisek	12	17	55	12	17	55	—	—	—	—	—	—
28.	Olszowa	—	6	11	—	6	11	—	—	—	—	—	—
29.	Ostrożnica	35	24	47	29	17	47	—	—	—	14	7	—
30.	Przedborowice	4	12	5	1	5	5	—	—	—	3	3	—
31.	Sukowice	6	17	7	6	12	7	—	—	—	—	5	—
32.	Zakrzów	46	32	29	42	21	29	—	—	—	—	2	—
33.	Ciepły Dół	}	—	27	20	{	—	4	9	—	—	—	—
34.	Gniewów												
35.	Miłowice												
36.	Polska Cerkiew	23	10	39	15	4	39	2	—	—	6	2	—
37.	Błazejowice	8	11	13	2	11	13	2	—	—	4	—	—
38.	Łany	34	12	28	15	8	28	—	—	—	17	—	—
39.	Borzysławice	—	26	33	—	16	27	—	—	—	—	—	—
40.	Bytków	—	13	3	—	13	1	—	—	2	—	—	—
41.	Łężce I cz.	}	4	51	25	{	—	14	2	2	—	1	—
42.	Łężce II cz.												
43.	Opatrzność	—	10	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—
44.	Pociękarb	—	10	5	—	9	4	—	—	1	—	—	—
45.	Radziejów	—	—	18	—	—	17	—	—	1	—	—	—
46.	Rzeczyce	4	32	19	4	32*	19*	—	—	—	—	—	—
47.	Radoszowy	4	41	23	—	24	—	3	—	—	—	17	—
48.	Cisowa	16	7	21	16	7	21	—	—	—	—	—	—
49.	Dębowa	—	11	19	—	11	19	—	—	1	—	—	—
50.	Kamionka	10	2	4	10	2	4	—	—	—	—	—	—
51.	Kłodnica	19	19	59	19	19	59	—	—	—	—	—	—

52. Łąki Kozielskie	7	13	23	7	13	14	—	—	7	—	—	—
53. Mechnica	17	7	20	17	7	20	—	—	—	—	—	—
54. Poborszów	20	13	25	18	1	7	—	—	—	—	—	—
55. Pokrzywnica	15	12	20	15*	12*	20*	—	—	—	—	—	—
56. Reńska Wieś	22	8	40	22	8	40*	—	—	—	—	—	—
57. Rybarze	—	—	18	—	—	18*	—	—	—	—	—	—
58. Większyce	12	12	25	12	12	25	—	—	—	—	—	—
59. Dobieszów	5	15	8	1	1	4	—	—	—	4	14	4
60. Dobrosławice	11	10	5	1	—	5	—	—	—	10	8	—
61. Gościęcin	84	4	79	81	4	79	—	—	—	—	—	—
62. Januszkowice	8	22	1	7	21	7	—	—	—	—	—	—
63. Kózki	7	30	26	7	27	17	—	—	2	—	—	—
64. Maciowakrze	24	9	13	3	—	11*	—	—	—	21	9	2
65. Raszowa	5	17	1	—	8	1	—	—	—	5	9	—
66. Rokicie	5	22	2	5	21	2	—	1	—	—	—	—
67. Ucieszków	30	5	84	30*	5*	84*	—	—	—	—	—	—
68. Urbanowice	15	39	11	—	18	11	1	—	1	13	7	—
69. Warmuntowice	3	15	21	3	15	21	—	—	—	—	—	—
70. Ciężkowice	6	22	15	4	22	15	—	—	—	—	—	—
71. Dziełów	9	9	14	9	9	12	—	—	—	—	—	—
72. Grzędzin	9	20	16	9	20	16*	—	—	—	—	—	—
73. Łaniec	—	10	14	—	6	14	—	—	—	—	—	—
74. Witosławice	20	23	19	9	23	10	—	—	—	—	—	—
75. Długomiłowice	5	13	7	1	3	7	—	—	—	4	10	—
76. Krzanowice	9	19	48	5	8	33	—	—	—	4	11	—
77. Naczysławki	9	18	8	5	9	8	—	—	—	4	8	—
78. Pierzchowice	—	1	9	—	1	8	—	—	—	—	—	—
79. Byczynica	9	11	3	—	1	3	2	—	—	9	7	—
80. Stebłów	—	23	8	—	2	4	—	—	—	—	16	—
81. Grudynia Mała	3	18	6	1	1	5	—	—	—	2	14	—
82. Milice	—	42	5	—	20	5	—	—	—	—	14	—

Nr wsi	Miejscowość	I l o ś ć g o s p o d a r s t w											
		ogółem 1811			„własnych” 1811			reg. pozaust.			reg. przez KGK		
		km	zg	ch	km	zg	ch	km	zg	ch	km	zg	ch
83.	Jastrzębie	—	34	3	—	20	2	—	—	—	—	14	—
84.	Szczyty	—	20	3	—	3	3	—	—	—	—	17	—
85.	Modzurów	4	15	16	1	15	16	—	—	—	3	—	—
86.	Ślawienko	—	—	10	—	—	9*	—	—	—	—	—	—
87.	Chrósty	—	9	15	—	9*	8	—	—	—	—	—	—
88.	Ligota Mała	8	3	15	7	3	6	—	—	—	1	—	—
89.	Kobylice	13	7	26	13	7	26*	—	—	—	—	—	—
90.	Rogi	16	17	32	16	13	32*	—	—	—	—	—	—
91.	Grodzisko	2	22	10	2	22*	9	—	—	—	—	—	—
92.	Naczęsławice	21	37	26	21	37	19	—	—	—	—	—	—
93.	Pawłowiczki	3	20	16	3	20	15	—	—	1	—	—	—
94.	Gnadenfeld	—	—	27	—	—	—	—	—	—	—	—	—
95.	Ciesznów	—	17	9	—	1	9	—	1	—	—	15	—
96.	Dolędzin	—	26	7	—	5	7	—	1	—	—	1	—
97.	Dzielnica	9	5	40	9	5	40	—	—	—	—	—	—
98.	Gierałtowice	3	24	21	3	6	20	—	6	9	—	2	—
99.	Grudynia Wielka	—	57	10	—	40	10	—	—	—	—	17	—
100.	Jakubowice	—	18	12	—	5	12	—	—	—	—	12	—
101.	Karchów	—	19	7	—	2	5	—	—	—	—	17	—
102.	Komorno	6	30	3	5	12	3	—	3	—	1	5	—
103.	Kuźniczka	—	7	8	—	1	5	—	—	—	—	6	—
104.	Ligota Wielka	—	27	16	—	12	10	—	15	1	—	—	—
105.	Miejsce Odrz.	5	33	10	5	16	10	—	1	—	5	10	1
106.	Trawniki	11	40	17	10	40	6	—	—	—	—	—	—
107.	Wielmierzowice	—	18	8	—	10	7	—	—	1	—	8	—
108.	Wronin	13	36	38	13	36*	24	—	—	—	—	—	—
109.	Koza	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
R a z e m		910	1791	2052	588	1212	1769	16	30	30	279	396	93

IV.

*Chronologiczne zestawienie umów o zniesienie ciężarów chłopskich, zawartych
w czasie od 1821 do 1849 i zatwierdzonych przez Komisję Generalną*

Miejscowość	data umowy	poddano relucji				zniesione		ciężary		inne	r o d z a j			z czyjej inicja- tywy
		km	zg	ch	inne	pańszczyźny	pieszne ciągle	czynsz laude- grunt. mium			dziesię- ciny	odszko- dowania	postępo- wania	
Sukowice	10 VIII 21	6	—	—	—	+	+	+		+		z	f	chłop
Rogi	8 III 22	—	1	—	—	+						r	f	chłop
Maciowakrze	5 VII 22	—	—	—	kr			+			+	r	f	?
Gierałtowiec	20 VII 22	3	—	—	—	+	+			+		r	f	chłop
Gościęcin	23 IX 22	cała gmina				+						k	f?	chłop
Ligota M.	10 XI 22	7	—	—	—	+	+	+	+	+		z	f	chłop
Modzurów	9 IV 24	—	2	—	—	+				+		r	f	chłop
Gierałtowiec	17 II 27	3	—	—	—	+	+	+				z	b	chłop
Lichynia	24 II 29	1	—	—	—	+	+					z	b	?
Szczyty	15 V 29	—	—	—	kr	+	+					r	?	?
Ostrożnica	2 VII 29	—	—	—	mł					+		r	f	pan
Sukowice	2 VII 29	—	—	—	mł					+		r	f	pan
Landzmierz	2 VII 29	—	—	—	mł					+		r	f	pan
Stare Koźle	23 VII 29	—	—	—	mł					+		komp.	b	chłop
Ciężkowice	18 IX 29	1	—	—	—	+	+					r	f	chłop
Grzędzin	18 IX 29	7	—	—	—	+	+					r	f	chłop
Witosławice	18 IX 29	8	—	—	—	+	+					r	f	chłop
Ligota W.	26 XI 29	—	—	—	mł	+				+		r	f	pan
Zakrzów	2 II 30	—	—	—	mł					+		r	f	pan
Przedborowice	17 III 30	—	4	—	—			+				r	?	?
Ostrożnica	2 IV 30	13	—	—	—			+				r	f	pan
Zakrzów	27 IV 30	4	—	—	—	+	+					r	f	chłop

Miejscowość	data umowy		poddano relucji				zniesione		ciężary			r o d z a j			z czyjej
			km	zg	ch	inne	pańszczyzny	pieszne ciągle	czynsz laude-	inne	dziesię-	odszko-	postepo-	inicja-	tyw
Zakrzów	27	IV 30	39	—	—	—	+	+				r	f		chłop
Dziergowice	30	IV 30	6	36	2	—		+				r	f		chłop
Sukowice	7	VI 30	—	1	4	—	+	+				r	f		?
Krzanowice	17	VI 30	5	—	—	—	+	+		+		r	f		chłop
Podlesie	30	VI 30	—	1	—	—	+					r	f		chłop
Gierałtówice	2	VIII 31	—	—	—	mł	+	+	+	+	+	r	f		pan
Cisek	4	X 31	12	—	—	—	+	+				r	f		pan
Landzmierni	}	4	X 31	—	4	—									
Biadaczów				—	4	1			+			r	f		?
Cisek				3	—	—			+			r	f		pan
Ostrożnica	29	XI 31	14	—	—	—	+	+				r	f		?
Gościęcin	15	X 33	—	—	—	2mł	+		+	+		r	f		pan
Rogi	24	III 34	—	14	20	—	+					k	b		?
Rogi	24	III 34	12	—	—	—		+				r	b?		?
Kobylice	25	III 34	—	5	15	—	+					k	b		?
Rogi	25	III 34	—	5	—	—	+					r	f?		?
Dziergowice	30	IV 34	34	gospodarstwa			+	+				r	?		?
Podlesie	2	X 34	—	1	—	—					+	r	?		?
Łany	}	15	VII 34	4	1	12	—				+	r	?		?
Podlesie															
Nieznaszyn															
Przewóz															
Pogorzelec	przęd	14	X 34	—	—	—	mł			+		?	?		?
Miejsce Odrz.	23	X 34	6	24	—	—					+	r	f		pan
Grudynia W.	20	XI 34	—	13	—	—	+					k	f		chłop

Łany	20	I 35	14	2	—	mł	+	+		+		r	f	chłop	
Mechnica	20	I 35	cała gmina								+	r	b?	?	
Pogorzelec przed	3	IV 35	—	—	1	—	+					r	?	?	
Stare Koźle	11	II 35	—	1?	—	—	+		+	+		r	f	pan	
Błażejowice	1	IX 35	6	7	1	—					+	r	f	pan	
Jaborowice	22	XII 35	—	—	—	mł		+				komp.	f	chłop	
Miejsce Kłodn.	24	III 36	19	gospodarstw						+	+	r	f?	?	
Miodary	}	25	III 36	7	—	9	—					+	r	f?	?
Blachownia				—	—	7	—								
Lenartowice	25	III 36	8	—	8	—					+	r	f	?	
Sławęcice	15	VI 36	—	2	1	—	+		+	+	+	komp.	b	?	
Krzanowice	4	VII 36	1	—	—	—			+			k	f	chłop	
Dzielów	22	X 36	1	—	—	—	+	+				r	b	?	
Łany	1	V 37	3	—	2	kr				+		r	?	?	
Trawniki	11	X 37	10	30	19	—	+	+				z	f	pan	
Krzanowice	}	14	XII 37	62 gospodarstwa								+	r	f	pan
Długomiłowice															
Maciowakrze	22	VII 38	1	—	—	—			+			k	f?	?	
Sławęcice	31	VII 38	11	3	66	—	+			+	+	r	f	pan	
Milice	24	V 39	—	—	—	mł			+	+	+	komp.	f	chłop	
Milice		ok. 1839	—	—	—	mł					+	r	f	?	
Stara Kuźnia	7	VII 40	—	—	4	—	+					r	f	?	
Miłowice	10	VII 40	—	—	—	mł			+			r	f	chłop	
Łężce	1	IX 40	—	1	—	—		+				komp.	b	?	
Naczęsławice	22	IV 41	24	1	—	mł		+	+			k	f	pan	
Borzysławice	2	IX 42	—	—	—	kr						komp.	f	chłop	
Ortowice	4	V 43	8	—	—	—		+				komp.	b	?	
Komorno	13	XI 43	—	1	—	—	+				+	komp.	b	?	

Miejscowość	data umowy		poddano reu- licji				zniesione pańszczyzny piesze ciągle	ciężary czynsz laude- grunt. mium			inne	dziesię- ciny	r o d z a j		z czyjej inicja- tyw-
			km	zg	ch	inne							odszko- dowania	postępo- wania	
Rzeczyce	15	XII 43	—	10	10	—		+		+	+	r	f	chłop	
Kędzierzyn	23	V 44	—	—	1	—	+	+		+		r	f	chłop	
Pol. Cerkiew	22	VI 44	4	—	—	—		nie wiadomo				r+k	?	?	
Borzysławice	8	XI 44	—	—	—	mł			+	+		r	f	chłop	
Lichynia	10	XII 44	—	11	—		+					r	f	chłop	
Goszyce	22	III 45	—	—	—	mł		+	+	+		r	f	chłop	
Grudynia W.	29	III 45	—	—	—	mł		+				r	f	chłop	
Rzeczyce	29	III 45	—	—	—	mł		+	+	+	?	komp.?	?	?	
Kobylice	20	IX 45	16	—	—	—						k	f	pan	
Kobylice	9	II 46	—	—	8	—	+	+				k	b	?	
Rogi			—	—	10	—									
Lenartowice	12	III 46	—	—	—	mł			+			k	f	chłop	
Milice	2	IV 46	—	12	4	—				+		r	f	chłop	
Szczyty	11	IX 46	—	1	—	—	+		+	+		r	b	?	
Brzeźce	26	IX 46	—	—	—	kr	+		+			k	b	?	
Gościęcín	10	X 46	1	gospodarstwo			+		+			k	?	?	
Stebłów	27	X 46	—	—	—	mł		wszelkie obciążenia				k	?	?	
Reńska Wieś	5	X 47	—	1?	—	—			+			r	f	pan	
Komorno	24	VI 47	—	1	—	—	+			+		k	?	?	
Dębowa	26	X 47	—	—	1	—				+		r	?	pan	
Pawłowiczki	26	I 48	—	—	1	—				+		k	?	?	
Ciesznów	po 2	II 48	—	8?	—	—	+	+	?	+	+	?	?	?	
Cisowa	8	II 48	1	—	—	kr			+			r	f	pan	
Kamionka	14	II 48	11	—	—	—		+	+			r	f	pan	
Mechnica	16	II 48	—	1	—	mł			+			r?	f?	pan?	
Jakubowice	23	II 48	—	3	9	—	+					r	f	chłop	
Radoszowy	24	II 49	—	—	22	—	+					r	f	?	

